

Ecosociaal werk

Van klimaatneutraal
naar klimaatrechtvaardig

Publicatie bij de rede van Richard de Brabander, uitgesproken bij de aanvaarding van de functie van lector aan Hogeschool Inholland in Rotterdam op 24 november 2022.

Colofon:

Publicatie bij de rede van Richard de Brabander, uitgesproken bij de aanvaarding van de functie van lector aan Hogeschool Inholland in Rotterdam op 24 november 2022.

Richard de Brabander. Lector Ecosociaal werk. Werken aan sociale duurzaamheid
Gezondheid, Sport en Welzijn Hogeschool Inholland.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	9
1.1. Handelen uit interesse	10
1.2. Ecosociaal werk	12
1.3. Vraagstelling lectoraat	14
2. Een economie voorbij de groei	17
2.1. Noodzaak van preventie	18
2.2. In transitie	19
2.3. Economische groei en welzijn	21
2.4. Economische groei en klimaatonrechtvaardigheid	23
2.5. Postgroei-economie	27
2.6. Groene economie	29
2.7. 'Een denkend riet'	30
3. Uitgangspunten van ecosociaal werk	33
3.1. Structureel werk	33
3.2. De mens niet centraal	36
3.3. Van ego-bewustzijn naar eco-interesse en dekolonisering	37
Eco-interesse	38
Dekolonisering	39
4. Climate justice: leaving no one behind	41
4.1. Klimaatrechtvaardigheid	42
4.2. Een circulair-inclusieve ethiek	44
4.3. Transformatie en klimaatrechtvaardigheid	46
Transformatieve sociale innovatie	47
Transformatief sociaal werk	47
Verhalen van verandering en verhalen van anderen	49

5. Kennis- en onderzoeksagenda	53
5.1. Onderzoeksthema's van het lectoraat	54
Uitgangspunt: sociale duurzaamheid en rechtvaardigheid	54
Interdisciplinair werken	55
Innovatie van het beroep	55
Structureel en politiserend werken	55
Ecologische en maatschappelijke vorming	57
5.2. Uitgangspunten van praktijkgericht onderzoek	59
Actieonderzoek	59
Narratief onderzoek en discoursanalyse	60
5.3. Onderzoeksprojecten en -netwerken	60
Crafting Resilient Societies	60
Werkplaats Sociaal Domein Zuid-Holland Zuid	60
Care Lab Rotterdam	61
Sociaal Vitaal	61
Platform Stad en Wijk	61
Platform Lectoren Sociaal Werk	61
 Woord van dank	 63
 Bibliografie	 65

AAL
RK

HOREN, ZIEN & SERIEUS NEMEN

ENERGIECOACH

KOPPEL KANSEN

EEN TWEEDE KANS

BUURT INITIATIEVEN

EDUCATIE

SOCIAAL RECHTVAARDIG

SOCIAAL FUNDAMENT

STRUCTUREEL
PULSISEREND
WERK

ECOLOGISCH
MAATSCHAPPELIJKE
VORMING

COLLECTIEF
BELANG

INTER-
PROFESSIONEEL
SAMENWERKEN

DE-KOLONISERING

TRANSITIE

ECO-INTERESSE

1. Inleiding

In 2017 verscheen het nieuwe *Landelijk Opleidingsdocument Sociaal Werk* dat het einde zou inluiden van drie afzonderlijke opleidingen: Culturele en Maatschappelijke Vorming (CMV), Maatschappelijk Werk en Dienstverlening (MWD) en Sociaal-Pedagogische Hulpverlening (SPH). Deze opleidingen werden samengevoegd tot de Bacheloropleiding Social Work, met drie uitstroomprofielen: Welzijn en Samenleving, Langdurige en Complexe Zorg en Jeugd. Ik zat destijds in het Landelijk Opleidingsoverleg CMV, waar wij deze ontwikkeling met lede ogen aanzagen. We maakten ons met name zorgen over het dominante zorgperspectief in het landelijk opleidingsdocument, dat sterk de nadruk legt op het ondersteunen, activeren en sociaal functioneren van het individu. Daarin stelde het zich naar onze mening te volgbaar op achter het overheidsbeleid, dat de afgelopen decennia te eenzijdig het accent legde op het bevorderen van zelfredzaamheid, eigen kracht en eigen verantwoordelijkheid van datzelfde individu.

Vanwege dit accent is er in het sociaal werk weinig tot geen aandacht voor cultureel-maatschappelijke ontwikkelingen, politieke factoren en sociale uitsluitingsmechanismen die mensen/burgers in een kwetsbare positie brengen. Samenlevingsopbouw, de rol en het belang van vrije tijd, van kunst en cultuur en van cultuurparticipatie en -educatie raken nagenoeg geheel uit beeld en worden enkel genoemd als middel om het sociaal functioneren van individuen en de sociale kwaliteit te bevorderen. Vertel ik nu aan nieuwe collega-docenten dat ik met studenten galerieën en musea bezocht en ik colleges moderne kunstgeschiedenis heb gegeven, dan staren zij mij met enige verbazing aan: 'Wat heeft dat met sociaal werk te maken?'. Welnu, culturele en maatschappelijke vorming richt zich niet alleen op het versterken van het individu, de eigen kracht en zelfredzaamheid, maar ook op het versterken van de relaties tussen individuen en gemeenschappen. Vragen die daarbij worden gesteld zijn, Hoe kunnen we vormgeven aan een superdiverse samenleving waarin iedereen kan zijn wie hij, zij of het is? Hoe kunnen we onderlinge relaties tussen individuen, groepen en gemeenschappen versterken wanneer de overheid ons tegelijkertijd aanspreekt op onze zelfredzaamheid, eigen verantwoordelijkheid en eigen regie? Hoe kunnen we ons staande houden in een complexe samenleving, dat 'broeinest van onzekerheden' waarin sociale vormen sneller uiteenvallen dan zij de kans krijgen om vaste vorm aan te nemen? (Bauman, 2012) Juist die laatste vraag is urgenter dan ooit.

Het behoeft geen betoog dat dit 'broeinest van onzekerheden' zich pijnlijk manifesteert. De (wereldwijde) crises volgen elkaar in hoog tempo op: de financiële crisis, de economische, de landbouwcrisis, de energiecrisis, de wooncrisis, de vluchtelingencrisis, de asielcrisis en de klimaatcrisis. De wereld staat letterlijk in brand en is volop in beweging. Er voltrekt zich op veel terreinen een transitie die wordt gekenmerkt door fundamentele onzekerheid. Sociale instituties bieden niet langer houvast, waarden worden niet meer collectief gedragen en zijn steeds vaker onderwerp van discussie. Ook het wetenschappelijk instituut wordt niet langer zonder meer als autoriteit erkend, dat hebben we gezien tijdens de coronapandemie.

In het licht van deze complexe ontwikkelingen en de onzekerheid die die met zich meebrengen, beoogt Hogeschool Inholland (juni 2022) zelfstandig denkende beroepskrachten op te leiden, die in staat zijn nieuwe praktijkgerichte kennis te ontwikkelen om daarmee een betekenisvolle bijdrage te leveren aan de wereld van morgen. Die bijdrage tracht het lectoraat te leveren door te onderzoeken welke rol het sociaal werk kan nemen in de klimaatcrisis en hoe het sociaal werk kan bijdragen aan een samenleving die behalve duurzaam ook rechtvaardig is.

1.1. Handelen uit interesse

Om de waarde en het belang van culturele en maatschappelijke vorming te onderstrepen, stelde ik tijdens colleges activiteiten van cultuureducatie tegenover sportactiviteiten. Sport leert je over je grenzen te gaan, samenspelen, wedijveren en is bovendien gezond voor lichaam en geest. Kunst en cultuur confronteren ons met het onbekende, onderbreken de vanzelfsprekendheid en wellicht ook zelfgenoegzaamheid waarmee we ons tot onszelf, anderen en de wereld verhouden. Zij vragen of dwingen ons om op een geheel andere manier te kijken en zetten aan tot wat de filosoof Hannah Arendt een reflexief oordeel noemt. Zonder vaste maatstaven, criteria of grenzen zullen we ons moeten verhouden tot dat onbekende waarmee we worden geconfronteerd. Dat vraagt om verbeeldingskracht, dat wil zeggen het vermogen om een voorstelling te maken van wat we niet kennen. Zogezien draagt culturele en maatschappelijke vorming bij uitstek bij aan het vermogen om ons te verhouden tot en ons staande te houden in dat broeinest van onzekerheden. Kunst en cultuur bieden een oefening in kritische reflectie en geven ruimte om nieuwe ideeën te ontwikkelen of onverwachte ervaringen te delen en dragen ertoe bij dat we de wereld in haar complexe samenhang leren begrijpen. Dat is wat vorming inhoudt: kritische vragen stellen bij actuele ontwikkelingen, heersende opvattingen en vanzelfsprekendheden, de bestaande ordening onderbreken om zo ruimte te creëren om anders te denken en alternatieve praktijken mogelijk te maken (Wildemeersch, 2018).

Juist voor (toekomstige) sociaal werkers is dit van belang. Het sociaal werk ontleent zijn pedagogische, morele en methodische kwaliteit immers niet aan het gedachteloos navolgen van gebaande wegen. De sociale werkelijkheid, noch de cliënt of het gezin, is een mechaniek dat na het aandraaien van een schroefje weer soepel loopt. Niet in het leren toepassen van een aanpak of werkwijze, maar in het erkennen van en leren omgaan met ambivalenties, dilemma's en tegenstrijdigheden, ligt de waarde van zowel de opleiding sociaal werk als van culturele en maatschappelijke vorming (De Brabander 2019; Bachelor Social Work Inholland, 2018). Sociaal werkers moeten beslissingen nemen in situaties waarin zij zowel cognitieve als normatieve onzekerheid ervaren. Zij zullen in afzonderlijke complexe situaties moeten afwegen in hoeverre zij regels toepassen en zich daarvoor tegenover collega's, cliënten en soms ook de samenleving kunnen verantwoorden. Daarvoor kunnen zij niet meer als vanzelfsprekend terugvallen op heersende conventies en een collectief gedragen waardensysteem. Het vraagt van sociaal werkers dat zij ambivalenties en de complexiteit van onze samenleving erkennen. Het vraagt ook om interesse die wordt gevoed door een nieuwsgierigheid en fascinatie voor wat we niet begrijpen.

Wie is 'geïnteresseerd', die plaatst zich te midden van anderen en zijn omgeving, niet daarbuiten of daarboven, die zoekt de grenzen en reflecteert voortdurend op wat hij doet, die spreekt vrijmoedig en laat zich niet leiden door gevestigde belangen en wensbeelden. Dat is wat de bacheloropleiding Social Work van Hogeschool Inholland noemt: handelen uit interesse.

Complexe opgaven kunnen niet met bestaande kennis worden opgelost, zij vragen om nieuwe kennis, nieuwe manieren van denken. Bovendien roepen veel oplossingen ethisch-politieke vragen op. Het onderwijs zou zich niet primair moeten richten op het leren toepassen van kennis, maar een stap verder moeten zetten. Gert Biesta wijst op drie functies van het onderwijs: kwalificeren, socialiseren en subjectiveren, die ten grondslag liggen aan de pedagogische visie van de bacheloropleiding Social Work van Hogeschool Inholland. Behalve dat studenten de vereiste kennis en vaardigheden verwerven (kwalificeren) en zich al doende de gewoonten, waarden en normen van het beroep eigen maken (socialiseren), is het van belang dat zij tegenover bestaande praktijken een zelfstandige positie ontwikkelen en bereid zijn na te denken over de vraag wat goed sociaal werk is (Biesta, 2012; Biesta 2018). Een bepaalde technologie of interventie kan goed werken, maar het blijft de vraag of zij wenselijk is.

In haar strategisch plan voor 2022-2027 *Samenwerken aan een vitale metropool* (juni 2022) onderschrijft Hogeschool Inholland dat de vraagstukken waarvoor studenten worden opgeleid complex zijn, geen duidelijke afbakening kennen en dat de economische groei welvaart heeft gebracht, maar ook de balans tussen people, planet en prosperity heeft verstoord. Onderwijs en onderzoek zouden moeten bijdragen aan de grote maatschappelijke opgaves waar we voor staan. Zoals eerder opgemerkt, beoogt Hogeschool Inholland zelfstandig denkende beroepskrachten op te leiden die in staat zijn nieuwe praktijkgerichte kennis te ontwikkelen om daarmee een betekenisvolle bijdrage te leveren aan de wereld van morgen. Dat stelt opleidingen voor de opgave een leerproces te creëren waarin studenten leren zich te verhouden tot complexe vraagstukken.

Dit uitgangspunt staat inderdaad centraal in het onderwijsprogramma voor de Bacheloropleiding Social Work. Sociaal werk is namelijk bij uitstek een beroep waar maatschappelijke opgaven leidend zijn. Binnen onze opleiding hebben we dat kracht bijgezet door de nadruk te leggen op het verbeteren van de kwaliteit van samenleven. Zij neemt daarmee kritisch afstand van de eenzijdige gerichtheid op het individu en diens sociaal functioneren, die de laatste decennia in zorg en welzijn domineert. Problemen die individuen ervaren vragen in veel gevallen ook om verandering van maatschappelijke structuren. En daarbij richt de aandacht zich niet alleen op burgers in een kwetsbare positie, maar 'op ieder mens in hun sociale en natuurlijke omgeving' (Cluster Social Work Inholland, 2018, p. 7).

1.2. Ecosociaal werk

Ja, ook van de natuurlijke omgeving. Tijdens de discussies over de visie op het beroep en ons onderwijs probeerde ik het gedachtegoed van CMV te behouden en bracht ik, enigszins om te provoceren, herhaaldelijk naar voren dat sociaal werk ook over bomen en dieren zou moeten gaan. In eerste instantie zagen collega's dat als een grap en vroegen zij gekscherend of ik behoorde tot de Irene-brigade en hoeveel bomen ik het weekend had geknuffeld. Maar al snel werd duidelijk dat ik het meende want een van de genoemde complexe maatschappelijke vraagstukken is de huidige klimaatcrisis. Dat de zorg voor en het behoud van de natuur essentieel zijn voor het verbeteren van kwaliteit van samenleven en daarmee een opgave van het sociaal werk, wordt vandaag de dag meer dan ooit duidelijk.

De sociale gevolgen van zowel de klimaatcrisis als de klimaatadaptatie en -mitigatie worden steeds zichtbaarder.¹ Kwetsbare groepen in de samenleving hebben niet alleen het meest te lijden onder de gevolgen van weersextremen, maar ook onder de maatregelen die worden genomen om klimaatverandering binnen de perken te houden en de impact ervan tegen te gaan. De klimaatcrisis is een maatschappelijke crisis en is verweven met grote maatschappelijke vraagstukken van sociaaleconomische ongelijkheid, gezondheidsverschillen, kansengelijkheid, leefbaarheid, migratie (klimaatvluchtelingen), mensenrechten, voedselvoorziening en politieke macht en daarmee sociale rechtvaardigheid. Er kan met recht worden gesproken van een klimaatkloof of klimaatonrechtvaardigheid (Human Rights Council, 2019). De arme mensen en landen die het minst bijdragen aan de opwarming van de aarde, hebben het meest daaronder te lijden, terwijl de rijke landen, die het meest uitstoten, er de minste nadelen van hebben. Daarbij komt dat elektrisch rijden en het verduurzamen van de woning voor deze groepen niet betaalbaar zijn. Het promoten van een duurzame levensstijl heeft niet geheel ten onrechte een elitair imago en dreigt de verantwoordelijkheid voor de klimaatcrisis bij het individu te leggen (Jhagroe, 2022). Daarom moeten we de kwestie van rechtvaardigheid verdisconteren in het streven naar sociale duurzaamheid en meer aandacht vragen voor de sociale aspecten en gevolgen van zowel klimaatverandering als van klimaatadaptatie en -mitigatie.

Het lectoraat heeft als doel een actieve bijdrage te leveren aan het ondersteunen van kwetsbare groepen in de transitie naar een duurzame samenleving. Daarbij stelt het principes van sociale rechtvaardigheid, emancipatie en mensenrechten en respect voor diversiteit centraal. Daarmee volgt het de globale definitie van sociaal werk, zoals die door International Federation of Social Workers (IFSW) is vastgesteld.

'Sociaal werk is een praktijkgericht beroep en een academische discipline die sociale verandering en ontwikkeling, sociale cohesie en de empowerment en bevrijding van mensen bevordert. Principes van sociale rechtvaardigheid, mensenrechten, collectieve verantwoordelijkheid en respect voor diversiteit staan centraal in sociaal werk.'

¹ Klimaatadaptatie verwijst naar maatregelen hoe we ons aan de klimaatverandering en de gevolgen daarvan aanpassen. Dijken verzwaren, waterbeheer enzovoort. Klimaatmitigatie is preventief en gaat over maatregelen die klimaatverandering zouden moeten tegengaan, zoals het terugdringen van de uitstoot van broeikasgassen.

Ondersteund door theorieën van sociaal werk, sociale wetenschappen, geesteswetenschappen en inheemse kennis, betreft sociaal werk mensen en structuren om levensuitdagingen aan te pakken en het welzijn te verbeteren'.²

Daarbij richt het lectoraat zich zowel op de rol die het sociaal werk op zich kan nemen om de sociale gevolgen van de klimaatcrisis te agenderen en kwetsbare groepen te ondersteunen, als op het ontwikkelen van een ecologisch perspectief op sociaal werk.³

Ecosociaal werk, zoals ik dat in navolging van internationale literatuur noem, richt zich op economische structuren, sociaal-politieke patronen en sociaal-culturele uitsluitingsmechanismen waardoor groepen kwetsbaar worden. Maar het beziet deze vanuit een ecologisch perspectief en vraagt daarbij expliciet aandacht voor hoe wij omgaan met de natuurlijke omgeving waarvan wij deel uitmaken. Ik kom daar nog op terug.

De aandacht voor de relatie tussen sociaal werk en ecologie sluit aan op een toenemende kritiek op de manier waarop de overheid het individu aanspreekt op zijn zelfredzaamheid, eigen kracht, eigen regie en eigen verantwoordelijkheid (De Brabander, 2014; 2022; WRR, 2017; SCP, 2020). Sociaal werkers zouden meer aandacht moeten krijgen voor structurele en maatschappelijke oorzaken van sociale (en mentale) problemen, in plaats van zich te beperken tot het ondersteunen van het individu. Juist de klimaatcrisis en haar sociale gevolgen maken duidelijk dat zo'n aanpak tekortschiet.

In die zin zet ik met het lectoraat mijn onderzoek naar politisering van het sociaal werk voort. Politisering houdt in dat sociaal werkers beseffen dat oorzaken van problemen niet alleen liggen bij het individu, maar ook op maatschappelijk niveau, dat zij kwetsbare groepen ondersteunen om hun stem te laten horen en dat zij wijzen op uitsluitingsmechanismen en ongelijke machtsverhoudingen. In de discussie over de maatschappelijke opgave van het sociaal werk wordt het belang van politisering en structureel werken en van mensenrechten als een sociaal-politiek kader voor het sociaal werk steeds meer onderkend (De Brabander, 2022; De Brabander et al., 202; Hermans et al., 2019; Tirions et al., 2019). In *Publiek gaan!* (Boone et al., 2022) komt het thema rechtvaardige duurzaamheid uitgebreid aan de orde. Werken aan rechtvaardige duurzaamheid kan niet om de vraag heen of op het niveau van de samenleving ingrijpende veranderingen nodig zijn.

² <https://www.ifsw.org/global-definition-of-social-work>

³ Zo organiseerde het IFSW in juni 2022 de People's Summit Co-building a New Eco-Social World. Leaving No One Behind. www.newecosocialworld.com.

1.3. Vraagstelling lectoraat

Langzamerhand ontstaat meer aandacht voor de rol die het sociaal werk kan spelen in vraagstukken die met de klimaatcrisis samenhangen. Zo publiceerde Movisie in 2022 een kort en 'handzaam overzicht' van relevante informatie en initiatieven over de rol van sociaal werk bij klimaatverandering en energietransitie. In Nederland krijgen sociaal werkers steeds meer te maken met zowel de gevolgen van energiearmoede, als met het verzet tegen plannen van de overheid om klimaatverandering tegen te gaan. Wie het leest ontdekt dat er sprake is van een zoektocht. In de handreiking die is geschreven bij het landelijke opleidingsdocument van sociaal werk wordt de wens uitgesproken met de klimaatkwesitie aan de slag te gaan en kennis en expertise te ontwikkelen (Le Sage et al., 2022). Deze recente ontwikkelingen brengen mij op de centrale vraag van het lectoraat:

Hoe kunnen we een duurzame samenleving creëren die sociaal en ecologisch rechtvaardig is en welke rol kan het sociaal werk daarin spelen?

Enerzijds gaat het hier om de rol die het sociaal werk kan spelen in het ontwikkelen van bijvoorbeeld educatieve programma's over ecologie, het ondersteunen of initiëren van groene buurtinitiatieven en het creëren van 'koppelkansen', waarbij de herstructurering van een straat aangegrepen wordt om die straat te vergroenen. Anderzijds is ecosociaal werk niet enkel een loot aan de stam van sociaal werk.⁴ Het vraagt om een discoursomslag of paradigmawisseling in het sociaal werk (Nähri & Matthies, 2016; Boetto, 2017; Matthies & Nähri, 2017; Rambaree et al., 2019). Een discours is een omvattend geheel van waarden, overtuigingen en vooronderstellingen, denkwijzen, wetenschappelijke inzichten, werkwijzen en routines dat onze blik op de werkelijkheid oriënteert. In deze omslag is het van belang dat we oog hebben voor de positie van kwetsbare groepen in onze samenleving en het streven naar een duurzame samenleving die klimaatrechtvaardig is.

Het lectoraat wil onderzoeken welke implicaties een ecosociaal perspectief op sociaal werk heeft voor de uitgangspunten, kernwaarden en werkwijzen daarvan. Welke consequenties heeft dit perspectief op sociale problemen voor werk- en denkwijzen die in het sociaal werk centraal staan? Van daaruit wil het lectoraat een bijdrage leveren aan de discussie over de maatschappelijke opgave van het sociaal werk in onze complexe samenleving.

Ecosociaal werk neemt niet het versterken van het individu, maar van het ecosysteem als vertrekpunt. Het versterken van ecosociale interesse van toekomstige sociaal werkers en politisering van het sociaal werk zijn naar mijn mening een wezenlijk deel van empowerment, voor zover dat begrip is ontdaan van de retoriek die het reduceert tot het versterken van eigen kracht (De Brabander, 2022). Juist vanuit deze ecosociale benadering wil ik mijn bijdrage leveren aan het kenniscentrum Welzijn & Empowerment waarvan het lectoraat deel uitmaakt, samen met het lectoraat Jeugd en Samenleving van Femke Kaulingfreks en Empowerment en Professionalisering van Lilian Linders.

⁴ Ik maak hier een toespeeling op *Vele takken, één stam. Kader voor de hogere sociaal-agogische opleidingen* dat van 2008 tot 2014 leidend is voor de sociale opleidingen. In 2014 verschijnt onder leiding van Hans Boutellier *Meer van waarde*, dat aan de basis ligt van het huidige landelijke opleidingsdocument.

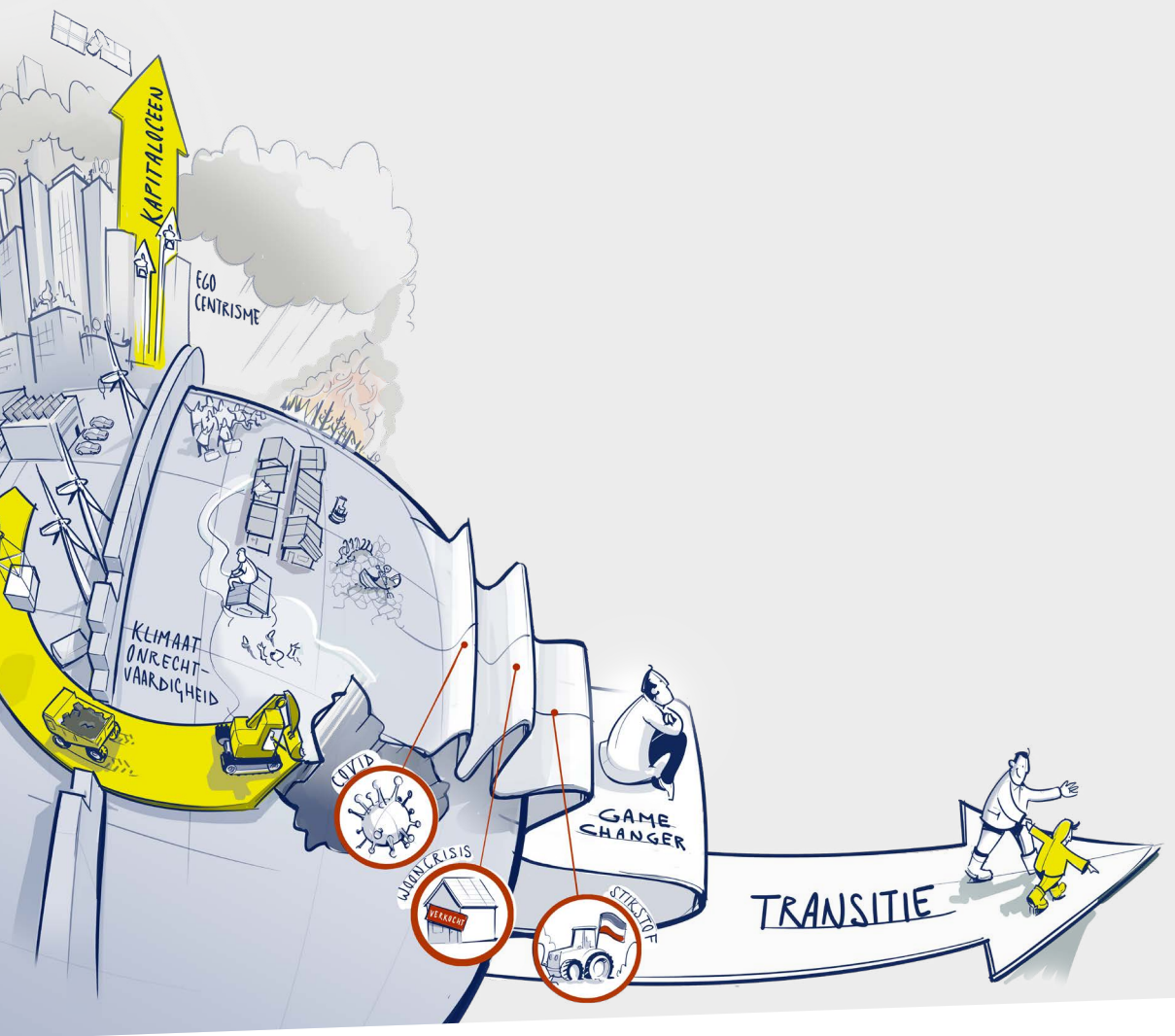
Met zijn doelstelling zet het lectoraat een volgende stap op de weg die het van 2005 tot 2021 onder leiding van zijn vorige lector Guido Walraven heeft afgelegd.

Aanvankelijk stonden daarin de onderzoeksthema's stedelijk burgerschap en sociale uitsluiting centraal. Maar al heel snel werd daaraan het thema sociaal ondernemen en duurzame ontwikkeling toegevoegd. Ik was zelf van 2005 - 2015 als docent-onderzoeker aan het lectoraat verbonden en heb onder andere onderzoek gedaan naar sociaal ondernemerschap. De thematiek is dus niet geheel nieuw voor het lectoraat. In zijn afscheidsrede staat Walraven uitgebreid stil bij duurzame ontwikkeling in relatie tot mensenrechten en verwijst hij naar ecosociale benaderingen, degrowth economy en duurzame ontwikkelingsdoelen die door de Verenigde Naties zijn vastgesteld. Hij merkt daarbij terecht op dat het realiseren van deze duurzame ontwikkelingsdoelen een transformatie vereist van de huidige economie, die de planeet onherstelbare schade aandoet (Walraven, 2021).

Tot slot, het lectoraat zet de weg voort, maar wel onder een andere naam dan lectoraat Dynamiek van de Stad: lectoraat Ecosociaal werk, met als ondertitel Werken aan sociale duurzaamheid. Er zijn meerdere namen de revue gepasseerd: maatschappelijke veerkracht, ecologische innovatie in het sociale domein, welzijn en samenleving. Aan elke naam zitten voors en tegens. Uiteindelijk is in gezamenlijkheid gekozen voor deze naam, waarin de doelstelling van het lectoraat en de relatie tot het sociaal werk helder tot uitdrukking komen.

In het volgende hoofdstuk van dit boekje bij mijn lectorale rede zoom ik uit op het waarom van het ecosociaal werk: de klimaatcrisis en de kritiek van zogenaamde postgroei-economen op onze huidige economie en op de klimaatonrechtvaardigheid die daarvan het gevolg is. Met dit grotere plaatje wil ik laten zien hoe de klimaatcrisis is verweven met maatschappelijke kwesties en onderstrepen dat de oplossing daarvan noch op het bordje van het individu kan worden gelegd, noch enkel technologisch kan worden opgelost. In het daaropvolgende hoofdstuk ga ik nader in op wat de belangrijke uitgangspunten van het ecosociaal werk zijn en welke positie de natuur daarin krijgt. In het vierde hoofdstuk ga ik in op de verschillende niveaus van sociale innovatie en hoe deze aansluiten bij de transformatieve visie op sociaal werk. Tot slot presenteer ik de onderzoeksagenda van het lectoraat.

2. Een economie voorbij de groei

2.1. Noodzaak van preventie

Een van de wereldwijd bestverkopende Nederlands-Belgische popbands in de jaren negentig vatte de hoogmoed van die tijd goed samen: 2 Unlimited. Hun hit No Limit liet er geen misverstand over bestaan: er zijn geen grenzen aan de groei. De 'sky is the limit'. Geen zee is te hoog. En inderdaad, wat lange tijd voor onmogelijk werd gehouden, gebeurde: de Berlijnse Muur viel, Nelson Mandela kwam vrij en aan het apartheidsregime in Zuid-Afrika kwam een einde. Beurzen braken het ene record na het andere. Met de personal computer kwam het internet de huiskamers binnen; voortaan was iedereen wereldwijd met iedereen verbonden. De economie groeide als nooit tevoren en bracht enorm veel welvaart. De vrije markt werd gezien als de oplossing voor alle sociale vraagstukken. Dat idee leidde tot zowel privatisering van de openbare ruimte en publieke voorzieningen, als van het openbaar vervoer, energie- en nutsbedrijven en zorgverzekering, als tot marktwerking in de zorg. Concurrentie, zo was het idee, zou leiden tot verbetering van kwaliteit tegen minder kosten. Tel uit je winst.

Ik herinner mij uit die tijd nog een gesprek tussen schrijver en tv-persoonlijkheid Adriaan van Dis en Wim Kok, die toen al premier was.⁵ Op zijn kenmerkende ironische toon vroeg Van Dis aan Kok waarom die economie alsmat moet groeien. Het aanwezig publiek schoot in de lach en Kok lachte minzaam mee. Je zag hem denken: dat kan alleen een schrijver vragen. Vervolgens gaf hij een lesje economie, waarin hij duidelijk maakte dat zonder economische groei de werkloosheid stijgt, armoede toeneemt, de koopkracht daalt, en ook gezondheid, onderwijs, huisvesting, technologische ontwikkeling, nationale veiligheid en menselijk welzijn achteruitgaan. En die achteruitgang heeft op haar beurt weer nadelige effecten op de economie.

Groei is een 'axiomatisch gegeven' van de economie; zonder groei raakt een economie in een recessie. De vraag of verdere groei van de economie altijd wenselijk en noodzakelijk is, wordt daarom over het algemeen beschouwd als irrelevant en een politieke zelfmoord (Raworth, 2017). De vraag van Van Dis raakt evenwel aan wat volgens sommigen de grondoorzaak is van de klimaatcrisis en de dieperliggende systeemcrisis. In 1972 publiceerde de Club van Rome het rapport *Grenzen aan de groei* waarin zij tot de conclusie kwam dat de voorraad grondstoffen niet grenzeloos is en dat de aarde niet in staat is de vervuiling en uitstoot van CO₂ te verwerken. Dat rapport kreeg wereldwijd aandacht en vond toentertijd een gewillig oor in de Nederlandse politiek, met name bij PvdA-voorman Joop den Uyl en de toenmalige James Dean van de politiek: Hans van Mierlo van D66 (Tielebeke, 2022). Het vervolg, *De grenzen voorbij* uit 1992, mocht niet op zoveel belangstelling rekenen; zijn boodschap paste niet in de euforie van het kapitalisme dat na de val van de Berlijnse Muur zijn overwinning op het communisme vierde. Het idee dat de markt dé remedie was tegen armoede, sociale ongelijkheid en een noodzakelijke voorwaarde voor de liberale democratie, werd gemeengoed op het politieke spectrum van links tot rechts. Die twee politieke uitersten voegden in op wat de 'derde weg' is gaan heten en die leidde naar wat een marktsamenleving (Sandel, 2012) kan worden genoemd.

⁵ Ik heb gepoogd de uitzending terug te vinden op het internet, maar tevergeefs.

Het idee dat de economie moet groeien wordt recent steeds meer ter discussie gesteld. De economie van het ontgroeien is een fundamenteel andere manier van denken en duidt op een discoursomslag die in het ecosociaal werk centraal staat. Het ecosociaal werk ziet voor zichzelf een rol 'in helping society to recognize the need for a shift in consciousness away from the passion to consume, the centrality of economic growth and the drive for more' (Coates, 2003, p. 76). Wat houdt zo'n economie in, die wil ontgroeien, die met andere woorden, de groei te boven wil komen?

2.2. In transitie

Het idee dat de markt alles oplost en de overheid daarom tot taak heeft de markt te faciliteren staat bekend als het neoliberalisme. Dat is doorgedrongen in ons zelfbeeld, in hoe we ons verhouden tot anderen, in hoe we maatschappelijke problemen definiëren en in ons taalgebruik. Denk maar aan uitdrukkingen als 'investeren in jezelf', 'een persoonlijke groei doormaken', 'een volgende stap in je carrière' (Raworth, 2017; Monbiot, 2017). Dit geloof in marktwerking heeft volgens filosoof Michael Sandel geleid tot een markt-samenleving waarin alles te koop is en de waarden van de markt zijn doorgedrongen tot andere levensgebieden - gezondheidszorg, onderwijs, zorg en welzijn - en tot alle aspecten van het menselijk streven. Sociale relaties worden gereduceerd tot transacties en alles wordt in termen van kapitaal gedacht: menselijk, natuurlijk, cultureel en sociaal kapitaal (Sandel, 2012; De Brabander, 2019).

Een van de problemen met het marktdenken houdt verband met wat het tegelijkertijd zo aantrekkelijk maakt: de markt velt geen moreel oordeel over onze verlangens en voorkeuren. Zolang zij bijdragen aan economische groei is het goed. De markt houdt geen rekening met andere waardesystemen. Zo maakt de ethisch-politieke vraag wat goed sociaal werk is, plaats voor technische en organisatorische vragen hoe kwetsbare groepen effectief en efficiënt ondersteund kunnen worden. Maar effectief waarvoor? En voor wie? (Biesta, 2012). Voorstanders van effectieve, dat wil zeggen technologische of instrumentele oplossingen van de klimaatcrisis gaan voorbij aan die normatieve vraag. Toch kunnen zij niet voorkomen dat technologische innovaties onderwerp worden in een maatschappelijk debat waarin tegengestelde overtuigingen, maatschappijopvattingen en waarden met elkaar om het eigen gelijk strijden. Uiteindelijk roepen dergelijke innovaties ethisch-politieke vragen op die voorstanders ervan liever vermijden: in wat voor wereld willen wij leven en welke verantwoordelijkheid willen en kunnen wij daarvoor nemen.

Technologische innovaties bestrijden symptomen, maar de crises die we ervaren laten zich niet binnen het bestaande systeem oplossen. Daarvoor is een transitie van het systeem nodig. Transitieonderzoekers definiëren transities als ingrijpende, schoksgewijze systeemveranderingen waarin economische, sociale, technologische, politieke en culturele krachten op onvoorspelbare wijze op elkaar inwerken (Loorbach, 2019). Complexe maatschappelijke veranderingen bestrijken een lange tijd, verlopen niet lineair of volgens een vooraf vastgesteld patroon of traject en leveren niet van vandaag op morgen het gewenste resultaat op. De financiële crises, de economische crisis, de boerencrisis, de crisis in de gezondheidszorg, de crisis in de jeugdzorg en in de ggz, de pandemische crisis en de klimaatcrisis vragen om een fundamentele verandering die verder gaat dan innovatie

binnen het bestaande systeem. Zij stellen het systeem zelf ter discussie en vragen om andere manieren van denken en andere structuren. De kern van een transitie is dat een maatschappelijk regime vastloopt en niet op basis van bestaande kennis vlot kan worden getrokken. Een regime is een samenstel van discours (dominante manieren van denken, maatschappijbeelden, waarden en verwachtingen), structuur (regels, processen, technologieën, werkwijzen) en praktijken (gedrag, keuzes en acties routines) (Loorbach, 2019; Huntjes, 2021). In feite staan we voor de opgave dat andere systeem met elkaar te vormen, zonder dat we daarbij kunnen terugvallen op wat we weten, de bestaande manieren van denken en structuren.⁶

Het huidige discours vindt zijn herkomst in het modernisme, dat wordt gekenmerkt door een mechanistisch wereldbeeld (de werkelijkheid is een mechaniek) en rationalisme: de mens is in staat met zijn rede alles te doorgronden. De geheimzinnige krachten van de natuur maken plaats voor natuurwetten. Dat we de natuur door gebruik van de rede kunnen beheersen, ligt aan de basis van het idee van vooruitgang. Deze instrumentele rationele benadering domineert sinds de achttiende eeuw het westerse denken en de klassieke economie. Dat baseert zich op een fundamenteel onderscheid tussen mens en natuur en tussen geest en lichaam (Latour, 2016). Cultuur staat voor het domein van menselijke vrijheid, denken en creativiteit, natuur voor een mechanische werkelijkheid die passief gehoorzaamt aan haar wetten. Het modernisme plaatst de mens met zijn rede buiten de natuur, om deze te beheersen, te controleren en voor eigen gewin uit te putten.

Dit discours bepaalt ook de manier waarop we de samenleving en onze praktijken structureren. Typisch voor het moderne rationalisme is dat het de werkelijkheid opdeelt in afzonderlijke domeinen, die elk hun eigen wetmatigheden kennen: politiek, ethiek, techniek, religie en economie en die ook geenszins met elkaar mogen worden verward. Een discussie over het klimaat zou alleen op basis van klimatologische argumenten gevoerd mogen worden. De uitkomst daarvan zou dan moeten bepalen wat er gedaan moet worden. Het modernisme, dat diep in ons is geworteld, zoekt de oplossing voor de klimaatcrisis in technologische innovatie en wil het zuiveren van andere vraagstukken die daarmee zijn verweven.

Maar de discussie over klimaatverandering laat nu juist zien dat cultuur en natuur onlosmakelijk met elkaar samenhangen en de klimaatcrisis onlosmakelijk is verweven met politieke, economische, juridische, religieuze, technologische en ethische kwesties (Latour, 2016). De werkelijkheid is allerminst een keurig gestructureerd geheel met een vast begin en eind, dat in hokjes kan worden opgedeeld. De bouw, het boerenprotest, de protesten tegen Schiphol, de gezondheidsverschillen en stedelijke ontwikkeling zijn allemaal verbonden met de klimaatcrisis.

⁶ In het transitie-onderzoek maakt het discours deel uit van een omvattender 'maatschappelijk regime'. Zo gezien is een transitie meer omvattend dan een discoursomslag. Toch duiden zij op eenzelfde fundamentele verandering waarin heersende manieren van denken, structuren en praktijken vastlopen.

De transitie duidt op een fundamentele verandering van het maatschappelijk discours, de structuur en de praktijken. Het volstaat niet om ons op het topje van de ijsberg te richten. We redden het klimaat niet enkel met technologische innovaties, evenmin met korter gaan douchen of het licht boven uitdoen als we beneden zitten. Natuurlijk, dat is belangrijk, maar uiteindelijk moeten we nadenken over onderliggende waarden en de vraag stellen hoe we onze economie en samenleving willen inrichten en ons gedrag willen of moeten veranderen (Hickel, 2021; Huntjes, 2021; Loorbach, 2019; Närhi & Matthies 2016; Coates, 2003).

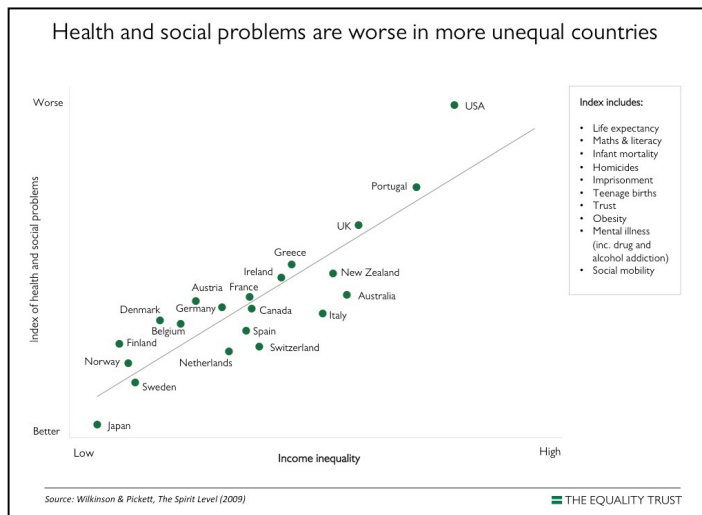
De transitie vereist 'een existentiële omslag in de handel en wandel van de mensheid in relatie tot zijn omgeving' (Huntjes, 2019, p. 7). Gaan we onszelf zien als gelijkwaardig aan andere levend wezen en als onderdeel van de natuur in plaats van als heer en meester van de natuur die we gebruiken? Gaan we naar een degrowth economy of blijven we vasthouden aan het idee dat de economie moet groeien? Gaat de menselijke maat het uitgangspunt vormen van hoe we zorg, onderwijs en onderzoek organiseren of blijven efficiency en effectiviteit het vertrekpunt en het doel daarvan? Gaan we accijnzen heffen op vlees, zoals we dat ook op sigaretten doen? Dergelijk ingrijpende veranderingen roepen onvermijdelijk weerstand op (boerenprotesten) en brengen ongemak en veel onzekerheid met zich mee (Huntjes, 2021, p. 19).

2.3. Economische groei en welzijn

De belangrijkste factor waarmee we de klimaatcrisis over ons hebben afgeroepen is de idee dat de economie moet groeien en dat alles in economische waarden moet worden vertaald. Het is een wijdverbreide opvatting dat economische groei een antwoord is op sociale problemen en noodzakelijk is voor ons welzijn en onze welvaart. Maar is dat zo?

De vraag of een economie moet groeien is niet langer die van een naïeve schrijver. Er zijn steeds meer economen die die vraag ook stellen. Economische groei heeft ontegenzeggelijk meer welvaart gebracht, bijgedragen aan een betere gezondheidszorg en huisvesting, aan een betere toegankelijkheid van het (hoger) onderwijs voor groepen met lagere inkomens. Het heeft miljoenen mensen uit de armoede geholpen. Maar behalve welvaart brengt economische groei ook veel bestaansonzekerheid met zich mee en wordt de mens als nooit tevoren op wereldschaal geconfronteerd met de nadelige gevolgen van zijn handelen (Huntjes, 2019; 2021). Volgens econoom Richard Easterlin draagt economische groei in landen met een gebrek aan goede huisvesting, gezondheidszorg, voeding en veiligheid zeker bij aan welvaart en kwaliteit van leven. Maar in welvarende landen is daarvan niet of nauwelijks sprake.⁷ Sterker nog, op basis van analyse van een enorme hoeveelheid statistische data concluderen de epidemiologen Richard Wilkinson en Kate Pickett, dat economische groei en de toenemende ongelijkheid in inkomen die dat met zich meebrengt, juist leidt tot sociale problemen en gezondheidsproblemen. In landen waar inkomensongelijkheid groot is, zijn de sociale problemen en gezondheidsproblemen groter.

⁷ Dit is bekend geworden als de Easterlin-paradox (cf. Jackson, 2021)

Figuur 1.

Zo ligt de levensverwachting en het welzijn in Costa Rica hoger dan in de Verenigde Staten, terwijl het inkomen per hoofd van de bevolking 80% lager ligt. Het behoort daarenboven tot de ecologisch efficiëntste economieën ter wereld (Hickel, 2021; Wilkinson & Pickett, 2019). In minder ontwikkelde landen draagt economische groei zeker bij aan een hogere levensstandaard, maar in welvarende landen leidt groei tot een toenemende consumptie die vooral wordt gedreven door 'status insecurity' en 'status competition'. Voorstanders van groei stellen dat competitie en jezelf steeds willen ontwikkelen voortkomt uit de menselijk natuur. Maar zodra persoonlijke ontwikkeling voortkomt uit sociale vergelijking en statuscompetitie, leidt groei tot een toename van mentale en sociale stress, die niet alleen het welzijn van armen, maar van iedereen aantast (Wilkinson & Pickett, 2007; 2019). Het idee dat de economie moet groeien, put niet alleen de natuur, maar ook de mens uit (Han, 2017). Statuscompetitie verhoogt de prestatiedruk en consumptie. Niet economische groei, maar meer gelijkheid draagt bij aan kwaliteit van leven en sociale duurzaamheid: 'Greater equality is not only consistent with moving towards sustainability, but is a precondition for doing so' (Wilkinson & Pickett, 2019).

Niet alleen kritische economen stellen vragen bij het idee dat de groei van de economie en het bruto binnenlands product bepalend zijn voor de kwaliteit van samenleven. Na de wereldwijde financiële en economische crisis van 2008-2009 krijgen overheden meer aandacht voor sociale en ecologische factoren die van invloed zijn op de kwaliteit van leven, de levensomstandigheden en welzijn. Ook in Nederland. Het Sociaal en Cultureel Planbureau ziet kwaliteit van leven als een combinatie van levensomstandigheden of objectieve situatie waarin mensen zich bevinden – woonsituatie, inkomen, opleiding, werk en gezondheid – én welzijn: een subjectieve ervaring van geluk en tevredenheid (Boelhouwer, 2016, p. 6). De overheid heeft dan als taak randvoorwaarden te creëren voor het realiseren van

goede huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs, werk en mogelijkheden om de vrije tijd in te vullen. Zo vragen momenteel de energie- en woonarmoede als gevolg van de stijgende energieprijzen en huren maatregelen van die overheid. In het verbeteren van de leefomgeving, de luchtkwaliteit en het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen heeft de overheid ook een taak.

Om de kwaliteit van leven te meten heeft het Centraal Bureau voor de Statistiek de *Monitor Brede Welvaart* ontwikkeld. Voor de situatie 'hier en nu' kijkt de monitor naar het bruto binnenlands product, subjectief welzijn, materiële welvaart, gezondheid, arbeid en vrije tijd, wonen, samenleving, veiligheid en milieu. In 2022 concludeert het CBS dat het op veel gebieden 'hier en nu' goed gaat met de brede welvaart, maar dat deze wel onder druk staat. Er is een trend te zien in een daling van psychische gezondheid en een verhoogd risico op kansenongelijkheid en eenzaamheid. Ecologisch is er sprake van 'een voortdurende afkalving van het natuurlijk kapitaal': de biodiversiteit neemt af, de kwaliteit van landnatuur staat onder druk, per inwoner is er minder 'groen-blauwe ruimte' beschikbaar en de CO₂-uitstoot neemt trendmatig toe (CBS, 2022).⁸ Datzelfde geldt voor de uitstoot van broeikasgassen.

2.4. Economische groei en klimaatonrechtvaardigheid

Om te groeien moet een economie steeds meer energie gebruiken en grondstoffen aan de aarde onttrekken om goederen te produceren. Die goederen worden vervolgens gedistribueerd en geconsumeerd en na verbruik bij het vuil gezet. Afvalstoffen komen niet alleen in de oceanen en de atmosfeer terecht. Via de voedselketen komen schadelijke stoffen ook in ons lichaam. Nanodeeltjes plastic zijn inmiddels al in ons bloed en in placenta's aangetroffen.

Deze groei om de groei leidt tot een zogenaamde overshoot waarbij we in een jaar meer produceren, distribueren en consumeren dan het ecosysteem in een jaar kan vernieuwen. In 2021 lag de zogenaamde overshoot day op 28 juli. Voor Nederland kan de vlag al op 27 april halfstok worden gehangen. Zou wereldwijd iedereen net zoveel energie en hulpbronnen gebruiken als de inwoners van Nederland, dan zouden we ruim drie keer de oppervlakte van de aarde nodig hebben. Zelf hebben we ruim zes keer de oppervlakte van Nederland nodig.⁹

Behalve deze overshoot, die lokaal verschilt, worden we wereldwijd geconfronteerd met stijgende temperaturen en daardoor veranderingen in het klimaat als gevolg van de uitstoot van broeikasgassen.

⁸ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/20/huidige-brede-welvaart-groot-maar-houdbaarheid-onder-druk>

⁹ <https://www.footprintnetwork.org/our-work/earth-overshoot-day>

Anders dan milieuvervuiling is de opwarming van de aarde en klimaatverandering een wereldwijd probleem. Zij wordt veroorzaakt door een teveel aan uitstoot van broeikasgassen als stikstof en methaan. Klimaatwetenschappers hebben de veilige grens van deze emissie vastgelegd op 350 deeltjes per miljoen (ppm). CO₂ wordt gemeten als ppm: parts per million. In het peiljaar 1990 werd 354 ppm gemeten en dat ligt nu op 416 ppm. Om tot de veilige grens van 350 ppm te komen moeten we mondiaal ongeveer 80% minder uitstoten.

Ondanks de reducties blijft volgens de World Meteorological Organization (2021) de uitstoot van broeikasgassen wereldwijd stijgen. Het probleem is niet opgelost wanneer we in 2050 deze reductiedoelen hebben bereikt. Iemand die stopt met roken heeft ook niet gelijk schone longen. En zo is het ook met de broeikasgassen in de atmosfeer. Het teveel aan CO₂ wordt niet van de een op de andere dag afgebroken. Eer het teveel aan broeikasgassen door vegetatie en het oppervlaktewater van de oceanen is opgenomen zijn we decennia verder (Verheggen, 2020).

De uitstoot van CO₂ wordt wereldwijd en per land gemeten. In Nederland wordt het ook per gemeente en per sector gemeten. De totale CO₂-uitstoot in Nederland bedroeg in 2020 164,3 megaton, en stijgt in 2021 naar 167,8 megaton. In 2020 ligt de CO₂-uitstoot per hoofd van de bevolking op 13 ton, in 2021 is dat gestegen naar 15,3 ton. Van de grote steden stoot Rotterdam het meeste CO₂ uit per m²: 93,92 kg. Daarmee staat het landelijk op derde plaats na Velsen met 196,85 kg en Geertruidenberg met 106,82 per vierkante meter.¹⁰

De impact die deze economie van de groei heeft op het klimaat wordt duur betaald. De World Meteorological Organization (WMO) en International Panel on Climate Change (IPCC, 2022) van de Verenigde Naties bevestigen (high confidence), dat klimaatverandering wereldwijd een onomkeerbare impact heeft op onze ecosystemen, op onze gezondheid, ons welzijn aantasten en steden en infrastructuur bedreigen.¹¹ Meer dan een miljard mensen leven in armoede, de ongelijkheid neemt toe en er bestaan grote verschillen in welvaart en macht. Als gevolg van natuurrampen, weersextremen, langdurige droogte, conflicten, extremistisch geweld en humanitaire crises worden miljoenen gedwongen te vluchten. Het jaar 2020 was er een van diepterecords. Het was een van de drie warmste jaren van de voorgaande zes jaar, die al zeer warm waren. In de zomer van 2022 werden nieuwe records gebroken. Wereldwijd werden grote hoeveelheden bos door brand verwoest. Australië, China en Pakistan werden getroffen door overstromingen die miljoenen inwoners van huis en haard verdreven. In Nederland was sprake van een watertekort en dreigen oogsten verloren te gaan.

¹⁰ <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-broeikasgassen/hoofdcategorieen/hoe-verhoudt-de-uitstoot-zich-tot-de-economische-groei>

¹¹ 'Human-induced climate change, including more frequent and intense extreme events, has caused widespread adverse impacts and related losses and damages to nature and people, beyond natural climate variability. Some development and adaptation efforts have reduced vulnerability. Across sectors and regions the most vulnerable people and systems are observed to be disproportionately affected. The rise in weather and climate extremes has led to some irreversible impacts as natural and human systems are pushed beyond their ability to adapt. (high confidence)' (IPCC, 2022, p. 11).

De stijging van de zeespiegel neemt sneller toe dan verwacht, evenals de temperatuur en verzuring van de oceanen. Het ijs op zowel de Noord- als de Zuidpool smelt met gigatonnen. Orkanen, extreme hittegolven, overstromingen en bosbranden leiden tot al bijna 10 miljoen klimaatvluchtelingen (WMO, 2021). De uitputting van natuurlijke bronnen, de verzuring van de oceanen, ontbossing en afbraak van het milieu bedreigen zowel het ecosysteem als gemeenschappen. Vervuild (drink)water en het verlies van biodiversiteit tasten de vruchtbaarheid van gronden en het voortbestaan van natuurgebieden aan. De meest kwetsbare groepen en ecosystemen worden onevenredig getroffen. Het stijgen van de zeespiegel bedreigt kustgebieden van laagliggende landen (Bangladesh) en het bestaan van eilandstaten in de Stille Oceaan. Het Polynesische eiland Tuvalu is daarvan een schrijnend voorbeeld: het staat op het punt geheel door het water te worden opgeslokt.

Het IPCC (2022) stelt in haar zesde rapport dat de klimaatverandering door mensen wordt veroorzaakt ('human induced climate change'). In de literatuur gebruikt men de term antropoceen om aan te geven dat we leven in een geologisch tijdperk waar de invloed van de mens overal zichtbaar is. De term antropoceen verhuult echter de enorme ongelijkheid en klimaatonrechtvaardigheid tussen het mondiale rijke Noorden en het mondiale armlastige Zuiden. Daarom is het beter te spreken van het kapitaloceen. Uit onderzoek van Oxfam Novib blijkt dat 2153 miljardairs in de wereld samen meer vermogen hebben dan 4,6 miljard mensen. De tweeëntwintig rijkste miljardairs hebben meer vermogen dan alle vrouwen die in Afrika wonen. De rijkste één procent heeft twee keer zoveel vermogen als 6,9 miljard mensen (Lawson et al., 2020). De gegevens van de Climate Vulnerability Monitor¹² laten zien dat het mondiale Zuiden, dat veruit het minst aan broeikasgassen uitstoot, het meest te lijden heeft van klimaatontwrichting. Het aantal sterfgevallen dat hiermee in verband kan worden gebracht, wordt geschat op 350.000, waarvan meer dan vijftig procent in Afrika en meer dan dertig procent in Zuid-Azië. Als gevolg van extreme droogte en overstromingen dragen zij ook de meeste kosten. Volgens de Verenigde Naties zijn de gevolgen van de klimaatverandering ongelijk verdeeld. In het VN-rapport *Climate change and poverty* omschrijft de Human Rights Council wat klimaatonrechtvaardigheid wordt genoemd:

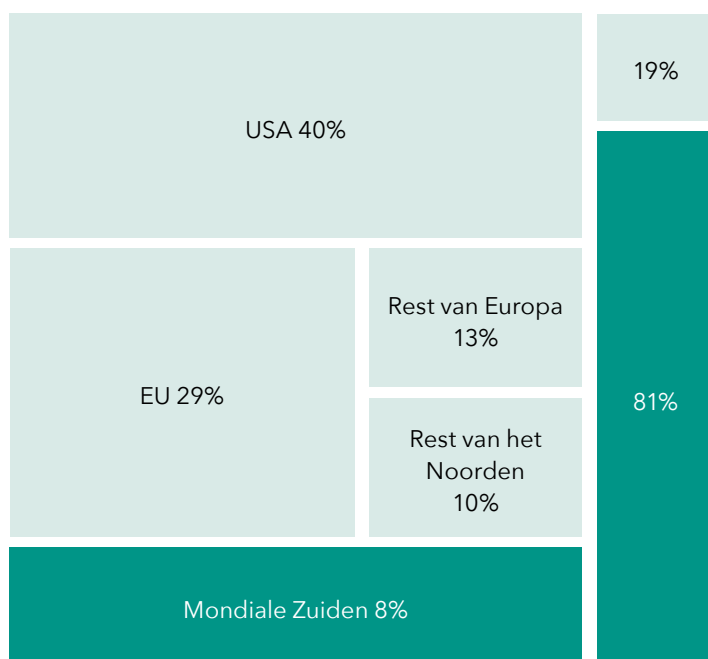
'Perversely, the richest, who have the greatest capacity to adapt and are responsible for and have benefitted from the vast majority of greenhouse gas emissions, will be the best placed to cope with climate change, while the poorest, who have contributed the least to emissions and have the least capacity to react, will be the most harmed (Human Rights Council, 2019, p. 6).

De hoge-inkomenslanden van het mondiale Noorden (VS, Canada, Europa, Japan en Australië) hebben hun toelaatbare aandeel ver overschreden en die van het mondiale Zuiden opgebruikt. Kijken we in absolute getallen wat een land uitstoot aan CO₂, dan scoort China met 10,3 gigaton het dubbele van de VS. Maar daarbij wordt niet gekeken naar de omvang van de bevolking. Doen we dat wel, dan scoort China 8 ton per hoofd van de bevolking, de VS 16 ton, en India 1,9. Nederland zit op de 13 ton (2020) en in 2021 15,3 ton. Daar komt bovenop dat het mondiale Noorden zijn industriële productie heeft verplaatst naar de zuidelijke lage-inkomenslanden. Daardoor wordt een deel van de

¹² <https://daraint.org/wp-content/uploads/2011/07/CVM-exec-sum-01072011.pdf>

emissie die zij veroorzaken op het conto van die landen geschreven. Bij elkaar opgeteld is het mondiale Noorden met een totaal van negentien procent van de wereldbevolking goed voor tweeënnegentig procent uitstoot. De overige eenentachtig procent van de wereldbevolking neemt acht procent van de uitstoot voor haar rekening.

Op de klimaattop die in de zomer van 2022 in Rotterdam werd gehouden, benadrukten Afrikaanse leiders klimaatrechtvaardigheid. De president van Pakistan, dat werd getroffen door de zwaarste overstromingen in zijn geschiedenis, legt de rekening daarvoor bij het Westen, omdat het extreme watergeweld het gevolg is van klimaatverandering die voornamelijk door het Westen wordt veroorzaakt.

Figuur 2. Klimaatonrechtvaardigheid: percentage CO₂-uitstoot in verhouding tot percentage van wereldbevolking. Bron: Hickel, 2020: zie ook Hickel, 2021, p. 105.

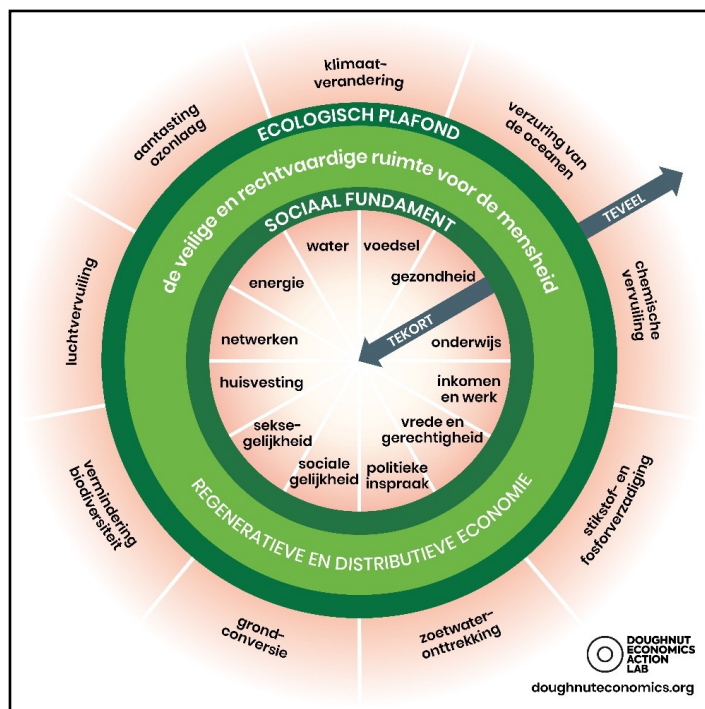
2.5. Postgroei-economie

Het idee dat de economie eindeloos kan en moet groeien is volgens postgroei- of ontgroei-economen de grondoorzaak van de klimaatcrisis (Kallis, 2011; Raworth, 2017; Hickel, 2021, Jackson, 2021). De onderlinge nuanceverschillen tussen post growth economy (Jackson, 2021) of een degrowth economy (Kallis, 2011; Hickel, 2021) daargelaten¹³, stellen deze economen dat een economie voorbij de groei noodzakelijk en mogelijk is en bijdraagt aan het verbeteren van kwaliteit van leven en welzijn binnen de planetaire grenzen. In hun kritiek op de ongeremde economische groei leggen zij de nadruk op het verbeteren van menselijke relaties en op het realiseren van klimaatrechtvaardigheid. De cruciale vraag hierin is deze: hoe kunnen we op een rechtvaardige manier een sociaal fundament realiseren dat voorziet in de essentiële levensbehoeften van iedereen, zonder dat we daarmee de planetaire grenzen overschrijden? Rechtvaardig, want het kan toch niet de bedoeling zijn dat het mondiale Zuiden de prijs betaalt voor de overshoot die het mondiale Noorden veroorzaakt.

Om die vraag te beantwoorden ontwierp de econoom Kate Raworth een donut als een kompas voor de eenentwintigste eeuw (zie figuur 3). In de binnenring staan de basisbehoeften die het sociale fundament vormen. Bij het realiseren van voldoende voedsel, toegang tot informatie, onderwijs, gezondheidszorg, werk en recht moet voldaan worden aan eisen van seksegelijkheid, gelijke sociale kansen en politieke inspraak. Het realiseren van dit sociale fundament komt overeen met de sustainable development goals van de Verenigde Naties, die in 2030 gerealiseerd zouden moeten zijn. Alle genoemde doelen hangen met elkaar samen en het realiseren vraagt om een 'inclusive and sustainable economic growth' (United Nations, 2015). Volgens de Verenigde Naties proberen bijna honderdveertig ontwikkelingslanden dit sociale fundament te realiseren, maar worden zij daarin bedreigd door klimaatontwrichting en moeten zij zich enorm inspannen om dit voor toekomstige generaties te behouden.¹⁴

¹³ Natuurlijk zijn er verschillende visies op deze economie van ontgroeien. Zie voor een overzicht Kallis, 2011, Kallis et al., 2012 en Huntjes, 2021, pp. 29-34.

¹⁴ Zie <https://www.un.org/en/academic-impact/sustainability>.

Figuur 3. Bron: Raworth, 2017

Zolang we in het groene gebied tussen de binnen- en de buitenring blijven is er sprake van een duurzame economie die rechtvaardig is. Het gaat erom voorwaarden te creëren die aan iedereen hier en elders, nu en later binnen de planetaire grenzen het sociaal fundamenteel garanderen wat rechtvaardig is.¹⁵

De postgroei-economie richt zich dus in de eerste plaats op klimaatrechtvaardigheid en menselijk welzijn in plaats van op de grenzeloze accumulatie van economisch kapitaal (Hickel, 2021). Dat vraagt om het investeren in groene banen, in herstel van ecosystemen en in duurzaamheid. Zij staat niet gelijk aan krimp of het verminderen van het bruto binnenlands product, maar wel voor het verminderen van het gebruik van materialen, grondstoffen en energie om zo de economische groei in evenwicht te brengen met de levende wereld, om inkomen en hulpbronnen rechtvaardig te verdelen, om zinvol werk te creëren en te investeren in publieke voorzieningen die mensen nodig hebben om een goed leven te leiden, hun talenten te ontwikkelen en capaciteiten te benutten.

Daarbij staan deze postgroei-economen zeer kritisch tegenover groene groei of groene economie die primair inzet op technologische innovatie om te kunnen blijven groeien, dat wil zeggen steeds meer te produceren en te consumeren, en tegelijkertijd het milieu te kunnen sparen. Deze ontkoppeling van groei en de impact die dat heeft op de natuur

¹⁵ Het Brundtland-rapport *Our common future* (1987) omschrijft duurzame ontwikkeling als volgt: 'Humanity has the ability to make development sustainable to ensure that it meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs'.

is volgens deze postgroei-economen marginaal en niet toereikend om de Parijse klimaatdoelen van maximale stijging van de opwarming met 1,5 tot 2 graden te halen. Bovendien reduceert de groene economie de natuur tot kapitaal en koopwaar, wat in hun ogen getuigt van een ecologische onrechtvaardigheid.

2.6. Groene economie

Maar hoe zit het dan met die groene economie? En hoe met technologische innovatie? Zonnepanelen, windturbines, elektrische wagens, elektrische fietsen, opslag van CO² onder de grond, kernenergie en biobrandstof en schonere productie. Waarom zouden we met minder genoeg nemen als we op een schone manier in overvloed kunnen leven?

De menselijke inventiviteit op technologisch, economisch en sociaal gebied moet volgens ecomodernisten ten volle worden benut om de natuur te beschermen, de kwaliteit van leven voor iedereen te bevorderen en mondiale welvaart rechtvaardig te verdelen (Visscher & Bodelier, 2017; Boersma et al., 2020). Ecomodernisten ontkennen geenszins dat de mens een negatieve invloed op het klimaat heeft, maar wel dat een meer harmonieuze relatie tussen mens en natuur de oplossing en het modernisme en de groei de oorzaak zijn. Zij zoeken de oplossing in technologische processen die ons in staat stellen klimaatverandering binnen de perken te houden en armoede te verlichten. Technologische innovatie is voor hen een noodzakelijke voorwaarde om op een geloofwaardige manier de klimaatcrisis te boven te komen. Voor hen leidt modernisering tot emancipatie, het doorbreken van gevestigde rolpatronen, tot meer inspraak en politieke vrijheid en tot meer bestaanszekerheid en een goede gezondheid en welzijn. Dit menselijk succes heeft volgens hen inderdaad zijn tol geëist van de natuur, maar dat betekent niet dat we die modernisering dan maar bij het vuil moeten zetten. Het betekent wel dat we op zo'n manier moeten moderniseren dat we het klimaat kunnen sparen en de landen van het mondiale Zuiden onze moderne levensstandaarden kunnen bereiken.

Niet minder groei, maar juist overvloed biedt een antwoord op klimaatonrechtvaardigheid. Ontkoppeling en intensivering effenen daarvoor de weg. Door natuurlijke bronnen veel effectiever te gebruiken kunnen we met minder hetzelfde resultaat behalen. Daartoe is intensivering van belang. Een voorbeeld daarvan is dat de productie van palmolie door klimaatslimme intensivering tot 60 miljoen ton kan worden opgeschroefd, zonder dat dit leidt tot toename van miljoenen hectare grondgebruik. Genetische modificatie beschermt planten tegen ziekten en schimmels en kan ervoor zorgen dat varkens en runderen minder boeren en poepen waardoor de CO₂-uitstoot vermindert. Zo wordt minder land gebruikt en de impact op het milieu en het klimaat minder. Sinds 1960 hebben technologische vernieuwingen geleid tot een halvering van de hoeveelheid land die nodig is om eenzelfde hoeveelheid gewassen te telen.¹⁶ Het gebruik van land wordt ook uitgespaard door kerncentrales te bouwen, aangezien een kerncentrale eenzelfde hoeveelheid energie produceert als honderden windmolens bij elkaar.

¹⁶ Het Ecomodernistisch manifest is opgenomen in Visscher en Bodelier, 2017.

Ecomodernisten zien ook ongekende mogelijkheden in geo engineering. Het gaat hier om grootschalige projecten die ingrijpen in ecosystemen met als doel klimaatverandering tegen te gaan. De opslag van CO₂ in de grond en luchtzuivering van CO₂ door zwavel in de stratosfeer te verspreiden, zijn daarvan voorbeelden. Een ander idee neemt waarlijk Star Trek-achtige proporties aan: een immens zonnescherm boven de aarde dat het zonlicht weert.

2.7. 'Een denkend riet'

Ik kan niet zeggen dat wiskunde heeft bijgedragen aan mijn (school)carrière. Integendeel. Ik kijk dan ook met de nodige bewondering naar hoe men de uitstoot van broeikasgassen tot op de vierkante meter uitrekent. Lastig wordt het wanneer de rekenmeesters onderling hun rekensommen betwisten en verzanden in scholastieke scherpslijperij. In het seculiere antropoceen of kapitaloceen is het dan niet de vraag hoeveel engelen op de punt van een naald kunnen staan, maar hoeveel windmolens of zonnepanelen er nodig zijn om de energie van een kerncentrale te produceren.

De postgroei-economen betwisten niet dat technologische innovatie een bijdrage kan leveren aan de strijd tegen de opwarming van de aarde en klimaatverandering. Maar zij wijzen er terecht op dat technologische innovatie alleen niet genoeg is. Technologie is niet neutraal en altijd ingebed in politieke, morele en sociaal-culturele structuren. De technologische innovaties reduceren wellicht de stikstof op de melkveehouderij, maar stellen niet de vraag of we koeien enkel als melkproducenten moeten behandelen. Bovendien maakt technologische innovatie geen einde aan klimaatonrechtvaardigheid. Uiteindelijk leggen zij de aanpak van het klimaatprobleem op het bordje van het individu. Die moet zonnepanelen op zijn dak leggen, elektrisch gaan rijden, vegetariër of in ieder geval flexitariër worden. Voor grote groepen in de samenleving is een duurzame eco-leefstijl echter onbetaalbaar. En de enorme hoeveelheid windturbines en andere energie-opwekkers, die we nodig hebben voor economisch groei, vereist enorme hoeveelheden metalen, waarvan het delven leidt tot milieuvervuiling.

Zolang 'groene economie' de onderliggende waarden van economische groei niet ter discussie stelt, houdt deze 'groene groei' bestaande machtsverhoudingen en vormen van sociale onrechtvaardigheid en ongelijkheid in stand. Een groene economie breidt de markt uit door natuur en de gevolgen van klimaatverandering te kapitaliseren. De emissiehandel is daarvan het meest treffende voorbeeld.¹⁷ Zogezien blijft groene economie schatplichtig aan Sandels marktsamenleving, waarin alles tot koopwaar wordt gemaakt. Ecomodernisten blijven de natuur uiteindelijk zien als een voorwerp dat gebruikt en als koopwaar die verhandeld kan worden. Genetische modificatie is daarvan een duidelijk voorbeeld.

¹⁷ "The result is a new version of the concept of nature as natural capital and the economic services of ecosystems, but it does not change the economic growth paradigm" (Huntjes, 2021, p. 32)

Groene groei vermindert wellicht de uitstoot van broeikasgassen, maar zij maakt geen einde aan prestatiedruk en de mentale gevolgen van een economie die ongeremde groei tot doel heeft. Het idee dat er geen grenzen zijn, wordt belichaamd in het idee dat we ons voortdurend moeten verbeteren en optimaliseren. In de marktsamenleving spiegelen we ons zelfbeeld aan de waarden van de markt. Om onze plek op de arbeidsmarkt te behouden en ons van anderen te onderscheiden moeten we onszelf voortdurend motiveren om het beste uit onszelf te halen en van onszelf te laten zien, met onze tijd mee te gaan, op toekomstige veranderingen te anticiperen en in deze ratrace verantwoordelijkheid te nemen voor ons succes (De Brabander, 2022). Door de ratrace van kleur te veranderen, neemt de prestatiedruk niet af. Flitsbezorgers die binnen een half uur na het plaatsen van de bestelling met de bestelde goederen voor de deur staan belichamen de snelheid en de sociale ongelijkheid van economische groei.

Tot slot wil ik nog wijzen op een onderliggend mensbeeld. Voor ecomodernisten is de mens verheven boven de rest van de natuur. Natuurlijk, de mens beschikt over de rede. Behalve in *The Lord of the Rings* houden bomen geen moreel beraad en vinden zij geen wiskundige bewijzen, maar daarmee is niet gezegd dat we in ecologisch en ethisch-politiek opzicht boven de natuur staan. Ecologische rechtvaardigheid houdt in dat de menselijke natuur gelijkwaardig is aan andere levende natuur. Vergelijkt de beroemde zeventiende-eeuwse Franse wis- en natuurkundige en filosoof Blaise Pascal de mens met het denkend riet, dan wil hij daarmee zeggen dat de grootheid van de mens erin bestaat zijn nietigheid te erkennen. De klimaatcrisis confronteert ons precies met deze paradox. Met alle onzekerheden van dien staan we voor de opgave van een fundamentele verandering of transitie in ons denken, onze structuur en dagelijkse praktijken. Juist omdat het dominante discours van groei niet alleen onze economie bepaalt, maar ook onze cultuur en hoe wij ons tot onszelf en anderen leren verhouden, raakt deze fundamentele verandering ook de manier waarop het sociaal werk vorm en inhoud geeft aan de principes van zijn maatschappelijke opgave.

3. Uitgangspunten van ecosociaal werk

Zoals we al zagen krijgt in Nederland het sociaal werk meer aandacht voor sociale duurzaamheid, de energietransitie en sociale gevolgen van zowel klimaatverandering als van klimaatadaptatie en -mitigatie. In 2022 publiceerde Movisie het paper *Groen sociaal werk. De rol van sociaal werk bij klimaatverandering en energietransitie*. Dit document kan worden gezien als een van de eerste pogingen om de rol van het sociaal werk in relatie tot de klimaatcrisis in kaart te brengen. Dat is een belangrijke stap in de goede richting. Maar ecosociaal werk omvat meer dan het ondersteunen van groepen die de nadelige gevolgen van de energietransitie ondervinden of worden getroffen door overstromingen. Het bevat een kritiek op een samenleving die enkel in het teken staat van economische groei en die sociale vraagstukken individualiseert. Het streven naar rechtvaardigheid vereist volgens het ecosociaal werk een ecologisch perspectief op sociaal-politieke patronen en sociaal-culturele uitsluitingsmechanismen en vraagt het daarbij expliciet aandacht voor hoe wij omgaan met de natuurlijke omgeving waarvan wij deel uitmaken.¹⁸ Dat heeft implicaties voor de uitgangspunten van het sociaal werk (Coates, 2003; Matthies & Náhri, 2017; Boetto, 2017).

3.1. Structureel werk

In de Engelstalige literatuur wordt al langer gesproken over de rol die sociaal werkers kunnen spelen in het ondersteunen van groepen die strijden tegen vervuiling van hun drinkwater, speelgronden en parken in hun leefomgeving. Denk daarbij aan lokale vervuiling als gevolg van fabrieken die hun chemisch afval lozen in het water en daarmee de gezondheid van omwonenden aantast. Voor deze ecosociale benaderingen van sociaal werk worden verschillende namen gebruikt: environmental social work, green social work, ecological social work en ecosocial work (Náhri & Matthies, 2016). Zij stellen de 'persoon in relatie tot zijn omgeving' - 'person-in-environment', afgekort tot PIE - centraal. Daarom situeren Náhri en Matthies deze ecosociale benaderingen van sociaal werk binnen het structureel sociaal werk, dat de eenzijdige gerichtheid op het individu kritiseert en de aandacht richt op structurele en maatschappelijke oorzaken van sociale problemen om sociale rechtvaardigheid te bevorderen (Tirions et al., 2019).

¹⁸ Ecosocial work is social work, with all its depth and breadth, but it approaches the analysis of social problems, issues, and concerns with an ecosocial paradigm or lens, rather than an anthropocentric lens. Thus, ecosocial work is not a specialty within social work, rather all social work can, and we argue should, be ecosocial work' (Rambaree et al., 2019, p. 205)

Maar de ecosociale benaderingen wijzen erop dat de PIE de omgeving reduceert tot de sociale omgeving en informele netwerken zoals familie, buurten en gemeenschappen. Wat de verschillende benamingen gemeen hebben, is dat zij de omgeving waartoe wij ons verhouden uitbreiden tot de natuurlijke omgeving en vanuit een ecologische perspectief naar sociale problemen kijken. Om het verschil tussen de smalle en bredere opvatting van omgeving aan te geven, spreekt Lena Dominelli van *green social work* en niet van *ecologisch sociaal werk*. Het woord 'ecologisch' verwijst volgens haar in de traditie van de pedagogiek en het sociaal werk naar de persoon in relatie tot zijn sociale omgeving (Dominelli, 2012, p. 3).¹⁹ Om dezelfde reden spreken Gray en Coates van 'environmental social work' (Coates, 2003; Gray & Coates, 2012). De reden dat ik voor de term *ecosociaal werk* kies, is niet alleen omdat deze in het hedendaagse discours gebruikelijker is, maar ook omdat daarin zowel de verwevenheid tussen natuurlijke, mentale en sociale ecologie, als tussen sociale en ecologische rechtvaardigheid zichtbaar tot uitdrukking komt.

Voor zover de maatschappelijke opgave van het sociaal werk is gebaseerd op principes van rechtvaardigheid, emancipatie, mensenrechten en bevrijding van mensen, voegen ecosociale benaderingen daar principes van klimaatrechtvaardigheid, ecologische rechtvaardigheid en duurzaamheid aan toe. Zogezien verschilt de betekenis van de term *ecosociaal werk* niet wezenlijk van *green sociaal werk* of *environmental social work*. Ook volgens Dominelli richt *groen sociaal werk* zijn aandacht namelijk op hoe de milieucrisis (*environmental crisis*) ons confronteert met zowel armoede, sociale ongelijkheid, industrialisering en consumptiepatronen, als met de planetaire grenzen. In die confrontatie zou het sociaal werk de milieu- of klimaatcrisis moeten aangrijpen om de kwaliteit van leven te verbeteren, voor de bevolking als geheel en voor kwetsbare groepen in het bijzonder. Alle benaderingen erkennen dat de klimaatcrisis impact heeft op gezondheid en welzijn, niet alleen voor ons hier en nu, maar ook voor toekomstige generaties later en elders.

Welke naam zij ook voeren, de ecosociale benaderingen benadrukken dat het sociaal werk de blik op de omgeving zou moeten verbreden tot de natuur én zou moeten inzien dat de klimaatcrisis en sociale problemen onlosmakelijk met elkaar samenhangen: de klimaatcrisis is een maatschappelijke crisis. Daarmee passen zij inderdaad in de traditie van structureel werk. Niettemin roept de term *structuur* nog te veel associaties op met een homogene eenheid van mechanistische en lineaire verbindingen, die een vooropgezet plan volgen. In een ecosysteem werken de elementen en krachten op elkaar in; zij vormen een constructie, die ook weer als een deel van een omvattender ecosysteem kan worden gezien. Op microschaal kunnen we de mens opvatten als een ecosysteem dat deel uitmaakt van een sociaal ecosysteem dat weer deel is van het ecosysteem aarde.

¹⁹ Denk aan Bronfenbrenners ecologische theorie in relatie tot opvoeding.

Het ecosociaal werk situeert zich in een traditie van het structureel sociaal werk dat een sterke ethisch-politieke dimensie heeft en erop wijst dat sociale en mentale problemen van kwetsbare individuen en groepen onlosmakelijk verbonden zijn met sociaaleconomische en politieke machtsverhoudingen (Nähri & Matthies, 2016; Tirions et al., 2019; Oosterling, 2020). Het structureel sociaal werk richt de aandacht op de wisselwerking tussen individuen of groepen enerzijds en maatschappelijke structuren en uitsluitingsmechanismen anderzijds. Het heeft een sterke band met empowerment, voor zover dat niet in het teken staat van het versterken van de eigen kracht van het individu, maar wordt opgevat als een maatschappijkritisch begrip dat 'aandacht vraagt voor de rol van de omgeving en de samenleving bij het verbeteren van kwaliteit van leven' (Linders, 2019, p. 10).²⁰ Vanuit die opvatting versterkt empowerment de collectieve kracht van personen of groepen, met als doel meer macht te kunnen uitoefenen op maatschappelijke en politieke structuren die tot doel hebben het leven te controleren. Ook hier merk ik op dat empowerment de omgeving voornamelijk beperkt tot een sociale omgeving.

Zowel empowerment als structureel sociaal werk baseren zich in het streven naar sociale verandering op principes van rechtvaardigheid. Nähri en Matthies verbinden de ecosociale benadering expliciet met de duurzame ontwikkeldoelen zoals deze in 2015 door de Verenigde Naties zijn vastgesteld (United Nations, 2015). Deze ontwikkeldoelen maken duidelijk dat principes van sociale rechtvaardigheid, mensenrechten, collectieve verantwoordelijkheid en respect voor diversiteit, die centraal staan in de maatschappelijke opgave van het sociaal werk, onlosmakelijk zijn verbonden met de vraag hoe we een duurzame en inclusieve wereld kunnen bereiken. Christine Lynn Norton omschrijft ecosociaal werk als:

'an anti-oppressive model of social work practice that sees the natural world as a central variable in human development and well-being and promotes environmental sustainability as a core professional consideration. It sees a role for social work to intervene at all levels of practice to promote an understanding of the human-nature relationship as an issue of ecological justice' (Norton, 2012, p. 304)

Ecosociaal werk staat zeer kritisch tegenover de positie die het sociaal werk heeft gekregen in de vorming van de individuen die zich aanpassen en deelnemen aan een samenleving waar het heersende economisch denken is gebaseerd op neoliberale principes. Het onderzoekt kritisch de maatschappelijke structuren, waarden, overtuigingen en praktijken die leiden tot sociaal en ecologisch onrecht.

²⁰ Zie voor een meer omvattende analyse van empowerment en mijn kritiek op het eigen kracht discours mijn boek *Wees Positief! Voorbij de retoriek van empowerment in het sociale domein* (De Brabander 2022)

3.2. De mens niet centraal

Deze algemene omschrijving roept twee cruciale vragen op: hoe ziet het ecosociaal werk de relatie tussen mens en natuur, welk perspectief biedt het op rechtvaardigheid en hoe geeft het op basis daarvan de rol van het sociaal werk nader vorm en inhoud? In deze en volgende paragrafen zal ik op deze vragen ingaan.

Om met de eerste vraag te beginnen. Eerder dan een benadering te midden van andere sociaal werk benaderingen is ecosociaal werk een geheel andere visie op sociaal werk als zodanig. Zouden we de zorg voor een natuurlijke omgeving enkel toevoegen aan bestaande sociaal werk benaderingen, dan blijven we schatplichtig aan het modernistisch discours dat aan de basis ligt van de economie van de groei en daarmee aan de klimaatcrisis (Boetto, 2017). In *Ecology and Social Work* situeert John Coates (2003) de herkomst van het sociaal werk in het modernisme, met als gevolg dat modernistische vooronderstellingen over de mens, de waarden en overtuigingen bepalend zijn voor theorie en praktijken van het sociaal werk. De klimaatcrisis stelt dit modernistisch discours op de proef. En dat heeft als consequentie dat het sociaal werk zijn eigen vooronderstellingen kritisch tegen het licht moet houden.

Een belangrijk uitgangspunt van het modernisme, zo zagen we eerder, is dat de mens buiten of boven de natuur staat. Het zet de mens centraal. Dat is ook het uitgangspunt in zorg en welzijn. Het wordt gezien als een opgave en weerwoord tegen de beroepspraktijk waar hulpvragers onderdeel van een systeem worden. Al is niet meteen duidelijk wat ermee wordt bedoeld, het adagium 'de mens centraal' spreekt bijna vanzelf en wordt zelden in twijfel getrokken (Kampen, 2019). Het idee dat de mens centraal staat is eeuwenoud en staat bekend onder de naam antropocentrisme²¹ dat ten grondslag ligt aan het westerse denken en cultuur. De mens is de maat van alle dingen, een doel in zichzelf en zijn hoogste streven is om zichzelf te verwerkelijken. Idealen van zelfontplooiing, eigen regie, zelfredzaamheid, eigen kracht en eigen verantwoordelijkheid vinden hun herkomst het antropocentrisme.

Ook de economie van de groei vindt zijn wortels in het antropocentrisme en het dualisme tussen lichaam en geest dat daarmee samenhangt (Hickel, 2021). In de eerste plaats via het Christendom, dat een eind wilde maken aan het animisme dat een diepe verwevenheid en gelijkwaardigheid ziet tussen mensen en andere levende natuur. Het idee dat alle levende natuur bezielde is, vooronderstelt dat er geen God bestaat en ondermijnt de kerkelijke leerstellingen.²² Dat animisme stond een nieuw economisch systeem in de weg dat na 1500 opkwam: het kapitalisme. Dat had er baat bij dat de natuur als een 'natuurlijke bron', dat wil zeggen als object en koopwaar, kon worden beschouwd en toegeëigend. Het dualisme gaf daarvoor de diepere argumenten en plaveit daarenboven de weg om het lichaam als arbeidskracht te zien. De kerk richt zich op het zielenheil, het kapitalisme eigent zich het lichaam toe.

²¹ Het woord antropocentrisme is een samenstelling van 'antropos' (mens) en 'kentron' (middenpunt of centrum).

²² We kunnen nog verder terug en ons de les in herinnering brengen die we al op de lagere school, althans in mijn tijd, hebben leren opdreunen: 754, Bonifatius te Dokkum vermoord. Bonifatius trok met missionarissen naar Friesland om de Friezen tot het Christendom te bekeren en hakte daarbij heilige bomen om. Daarop werd hij in het Friese dorp Dokkum vermoord.

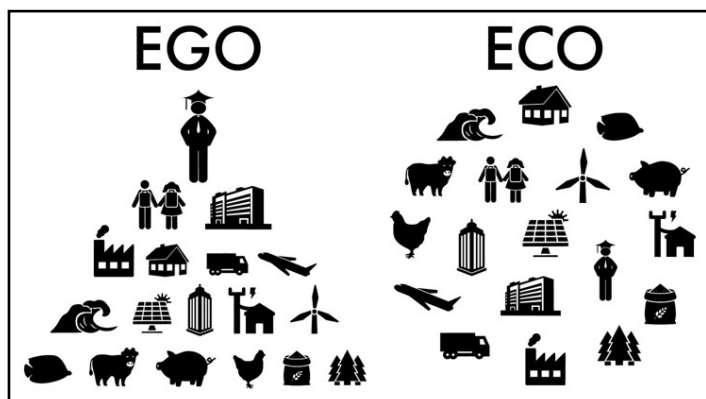
Het antropocentrisme vormt ook de basis van de klassieke theorieën van het sociaal contract van onder meer Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704) en Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), die op hun beurt het fundament zijn van onze huidige democratische rechtsstaat. Cruciale begrippen hierin zijn de natuurstaat en natuurrechten. De natuurstaat is een denkbeeldige voorstelling van hoe we ons tot onszelf en anderen verhouden in een situatie waarin er geen wetten en regels zijn die de onderlinge verhoudingen reguleren. Slaan we elkaar de hersens in, zoals Hobbes min of meer vooronderstelt? Of vallen we elkaar vanuit een menselijke afkeer van lijden en uit empathie in de armen, zoals Rousseau meent? Welke voorstelling zij ook van de natuurstaat hebben, allen zien om verschillende redenen de noodzaak ons van de natuurstaat te bevrijden. Het sociaal contract legt vervolgens vast hoe de verhoudingen, grondrechten en plichten tussen burgers onderling en tussen burgers en overheid worden geregeld en aan welke voorwaarden moet zijn voldaan om een veilige samenleving te realiseren, waarin de natuurrechten van gelijkheid en vrijheid worden gerespecteerd en gewaarborgd.²³

3.3. Van ego-bewustzijn naar eco-interesse en dekolonisering

De natuurrechten waarvan deze theorieën spreken zijn onvervreemdbare rechten die onlosmakelijk verbonden zijn met het feit dat we mens zijn. Andere levende wezens als bomen, dieren en rivieren hebben geen natuurrechten. Vanuit een ecologisch perspectief pleit Patrick Huntjes voor een natuurlijk sociaal contract, dat uitgaat van het idee dat de mens onderdeel is van een samenleving die op haar beurt onderdeel is van een groter ecosysteem oftewel de aarde. Diezelfde fundamentele verandering zien we terug in de ecosociale benadering, die de maatschappelijke opgave van het sociaal werk niet beperkt tot de vraag hoe we ons tot onszelf en anderen zouden moeten verhouden. Die opgave zou ook betrekking moeten hebben op de vraag hoe we ons verhouden tot het niet-menselijk leven, dat wil zeggen dieren en planten en natuur of de aarde. Daarbij ziet het ecosociaal werk de mens primair als onderdeel van een natuurlijk en sociaal ecosysteem waarin alles met elkaar is verbonden en van elkaar afhankelijk is, niet als een bevoorrecht levend wezen dat buiten de natuur en boven alle andere niet-menselijke leven staat om dat te beheersen en te exploiteren.

Ecosociaal denken vertrekt niet vanuit de mens, maar vanuit het ecosysteem waarvan wij deel uitmaken. Ervaren wij onszelf wezenlijk als onderdeel van een sociaal en natuurlijk ecosysteem, dan is daarmee een stap gezet van een ego-bewustzijn naar een eco-bewustzijn, van een antropocentrisme naar ecocentrisme (Coates, 2003; Coates & Gray, 2012; Huntjes, 2021). Het sociaal werk speelt volgens Coates daarom een belangrijke rol in het ontwikkelen van een eco-bewustzijn of eco-interesse (Oosterling, 2020).

²³ Zie voor een uitgebreide bespreking van de filosofie van het sociaal contract in relatie tot het sociaal werk De Brabander, 2019, pp. 135-161.

(Figuur 4. Van ego-bewustzijn en antropocentrisme naar eco-interesse.²⁴)

Eco-interesse

In plaats van eco-centrisme of eco-bewust spreek ik liever van 'eco-interesse' (Oosterling, 2020). Het woord interesse is samengesteld uit 'inter' dat 'tussen' en 'esse' dat 'zijn' betekent. Het begrip inter-esse verbindt meerdere betekenislagen: ontologisch, kentheoretisch²⁵ en ethisch-politiek. Ontologisch duidt inter-esse op het zijn van het tussen; we bevinden ons in een complex ecosysteem te midden van andere (f)actoren die elkaar wederzijds beïnvloeden. De werkelijkheid is geen vaststaand gegeven, maar een construct dat het voorlopig resultaat is van de (f)actoren die daarin samenkomen. De klimaatcrisis is een construct van (f)actoren die op elkaar inwerken: modellen, rapporten, krantenberichten, beleidsbeslissingen, wetenschappelijk inzichten, economie, politieke opvattingen, geopolitieke gebeurtenissen en mensbeelden. Een ecologisch perspectief kijkt niet naar de afzonderlijke realiteiten, maar naar de relaties en onderlinge afhankelijkheden tussen (f)actoren die deze realiteit construeren. Omdat we een actor te midden van andere (f)actoren zijn en ons daaruit niet aan onze haren omhoog kunnen trekken, hebben we geen overzicht en zijn we niet in staat alles te doorzien. Interesse verwijst naar een open houding die oog heeft voor deze relaties en nieuwe mogelijke verbindingen en naar een nieuwsgierigheid voor wat we niet begrijpen of niet beheersen. Wie geïnteresseerd is, die stelt zijn ik en eigen gelijk niet op de voorgrond, maar plaatst zich te midden van andere mensen en andere levende wezens, niet daarbuiten. We kunnen ons niet meer vanuit een buitenstaanderspositie objectief tot de realiteit verhouden, omdat onze verhouding daartoe hoe dan ook bemiddeld is. En dat impliceert dat we onvermijdelijk deel uitmaken van wat we kritiseren. Eco-interesse impliceert een kritische reflectie op onze manier van denken, hoe we de werkelijkheid structureren, op de positie die we tegenover andere levende wezens innemen en op ons gedrag. Maar die kritiek wijst niet alleen naar de ander, maar ook naar zichzelf.

²⁴ <https://www.flickr.com/photos/187036388@N06/50861522078>.

²⁵ Ontologie is de leer van het zijn en verwijst naar wat werkelijkheid echt is. In de kentheorie of wetenschapsleer staat de vraag wat we kunnen kennen centraal. De opvatting over wat de werkelijkheid echt is, bepaalt ook het antwoord op de vraag of we haar kunnen kennen.

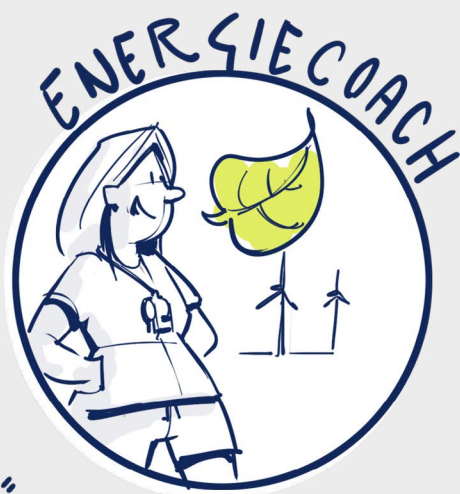
²⁶ Oosterling (2020) spreekt van hypokritiek, een kritiek die zichzelf ondermijnt in het besef dat ze even noodzakelijk als onmogelijk is.

Dekolonisering

Eco-interesse verbreedt het perspectief tot wereldburgerschap en culturele diversiteit. Waar het ‘ik’ de ruimte beperkt tot het hier en nu, daar maakt eco-interesse de ruimte vrij voor elders en later. Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen legt de klimaatcrisis een wereldwijde ongelijkheid bloot. Recentelijk wordt in dit verband gesproken van een ‘kolonisatie van de atmosfeer’ (Co2lonisation) die in de kern niet onderdoet voor de ‘gewone kolonisatie’ (Hickel, 2021, p. 107). David Van Reybrouck spreekt van een kolonisatie van de toekomstige generaties (Van Reybrouck, 2022). Voor de kolonisatie draait het om het hier en nu. Preciezer gezegd, kolonisatie maakt het elders een functie van het hier, en de toekomst een functie van het nu. Duurzame ontwikkeling vereist een dekolonisering en streeft naar het bevorderen van kwaliteit van leven voor iedereen hier en nu, zonder die van toekomstige generaties of elders in gevaar te brengen. Tot slot maakt dekolonisering ruimte voor andere manieren van denken over de relatie tussen mens en natuur. Zij benadrukt daarbij het belang en de gelijkwaardigheid van inheemse en andersoortige kennis van ecosystemen die in het dominante westerse modernistisch denken ontbreekt.

	Modernistisch paradigma	Ecosociaal paradigma
Mensbeeld	• Mens staat boven de natuur • Antropocentrisme • Ego-bewustzijn • Homo economicus • Individueel	• Mens is onderdeel van de natuur • Ecocentrisme • Eco-interesse • Homo ecologicus • Relationeel
Natuurbeeld	• Mechanistisch • Determinisme • Samenstel afzonderlijke delen • Bron voor menselijke gebruik	• Alles hangt met alles samen • (F)actoren werken wederzijds / onvoorspelbaar op elkaar in • Complexiteit • Natuur heeft waarde in zichzelf
Wetenschapsopvatting	• Rationalisme • Sciëntisme • Objectivisme • Waardenvrij • Generaliseerbaar • Reductionisme	• Meerdere soorten kennis • Inheemse kennis • Constructivisme • Waardengeladen • Contextgebonden • Integraal
Economie	• Lineair-exclusief • Kolonisering • Extractie • Centraliseren • Groeien • Korte termijn / quick wins • Hier en nu	• Circulair-inclusief • Dekolonisering • Regeneratie • Decentraliseren • Ont-groeien • Duurzaam / small wins • Elders en later

Tabel 1. Modernistisch paradigma versus ecosociaal paradigma.

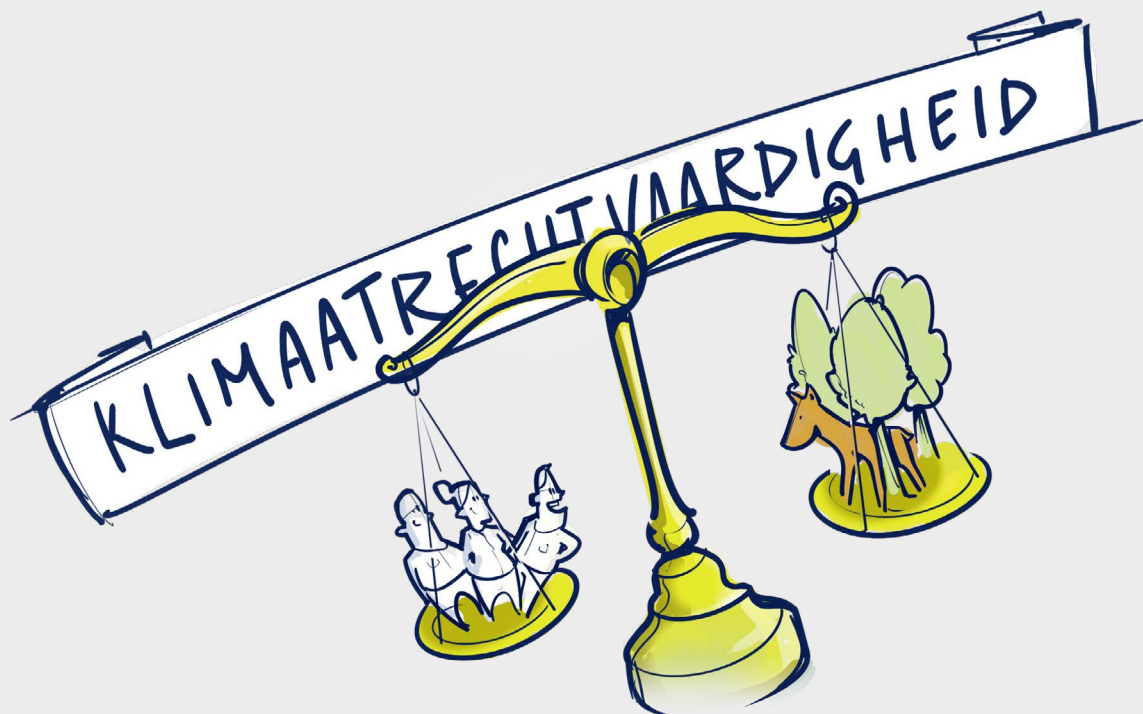

4. Climate Justice: Leaving No One Behind

De klimaatcrisis stelt het sociaal werk voor een enorme opgave en voor een dilemma. Allereerst, hoe kan het sociaal werk dat zijn basis heeft in de humanistische waarden van het modernisme, zichzelf en anderen ervan overtuigen dat het een opgave heeft in het behoud van de natuur, dat het niet alleen zou moeten streven naar sociale rechtvaardigheid, maar ook naar ecologische rechtvaardigheid? En ten tweede, hoe behartigt het de belangen van kwetsbare groepen die in het hier en nu overleven in een transitie die de aandacht richt op elders en later?

In de Nederlandse context richt de aandacht voor de rol die het sociaal werk kan spelen in relatie tot klimaatverandering zich voornamelijk op praktische zaken. Zoals de inzet van energiecoaches, materiaal of het ondersteunen van bewonersinitiatieven in het aanleggen van buurttuinen of stadswildernissen. Op gemeentelijk niveau worden in Rotterdam tal van plannen ontworpen en uitgevoerd om wateroverlast bij extreme regen en de gevolgen van extreme hitte tegen te gaan en openbare ruimte als pleinen en schoolpleinen klimaatadaptief in te richten. Rotterdam kent ook tal van kleine initiatieven die zich op buurtniveau inzetten voor groene straten, geveltuinen, tegelwippen, het afkoppelen van regenpijpen en plaatsen van regentonnen. Er zijn plannen om regenwater te gebruiken voor het doorspoelen van wc's, het hergebruik van materialen wordt gestimuleerd en het ontwikkelen van voedselbossen. Buurttuinen hebben ook een functie om het gemeenschapsgevoel in een buurt te versterken. Ook worden educatieve trajecten aan dergelijke initiatieven gekoppeld. Groene initiatieven worden steeds meer ingezet als het gaat om fysieke en mentale gezondheid (Maas et al., 2021). Natuurlijke omgeving of meer groen in de wijk bevordert contacten en maakt mensen mogelijk ook milieubewuster. In het Westland gebruiken tuinders aardwarmte om hun kassen CO₂-neutraal te maken, waarvan ook omliggende gemeenten gebruik zouden kunnen maken.

Genoeg ontwikkelingen, maar de vraag is wat de (sociale en mentale) gevolgen van de transitie zijn voor de meest kwetsbare groepen in onze samenleving. Binnen de eco-sociale benadering vereist het werken aan sociale duurzaamheid dat we de stap van klimaatneutraal naar klimaatrechtvaardig zetten. Het streven naar een klimaatrechtvaardige duurzame samenleving kijkt ook naar de gevolgen die klimaatverandering en de aanpak daartegen hebben voor kwetsbare groepen. Juist in het behartigen van hun belangen heeft sociaal werk een belangrijke taak.

4.1. Klimaatrechtvaardigheid

Belangrijk onderwerp van discussie in de ecosociale benadering is of we de natuur redden om het voortbestaan van de mens te redden of omwille van de natuur zelf. Binnen een instrumentele visie blijft de natuur een afgeleide van en ondergeschikt aan de menselijke natuur. De sociale en mentale gevolgen die wij ondervinden van landerosie, overbeving, luchtvervuiling of weersextremen zijn dan aanleiding om maatregelen te nemen om klimaatverandering tegen te gaan. Binnen deze visie blijven we de natuur zien als een object dat gebruikt, beheerd en gecontroleerd kan worden. We vinden deze opvatting terug onder ecomodernisten en hun pragmatische voorstellen om klimaatverandering tegen te gaan. Zij verwerpen een intrinsieke visie die de menselijke natuur gelijkwaardig beschouwt aan andere levende natuur, die op zichzelf waarde heeft. Concreet betekent dit dat zij de biodiversiteit behouden en beschermen omdat biodiversiteit goed is voor de vruchtbaarheid van de bodem en daarmee de opbrengst van gewassen vergroot, niet om de waarde die biodiversiteit op zichzelf genomen heeft.²⁷

²⁷ '[E]nvironmental justice is more anthropocentric as it focuses on the impact on human populations and disparities created as a result of climate change, environmental degradation, and policies related to environmental management (e.g., fishing policies, disaster recovery). Ecological justice, on the other hand articulates a broader, ecosocial vision of justice – justice for the ecosystem as a whole with the understanding that humans are only one part of this ecosystem. If the ecosystem collapses, humans may not survive (Rambaree et al., 2019, p. 205).

Gray en Coates (2012, p. 242) merken op dat het voor het sociaal werk moeilijk is om een rol te spelen in de klimaatcrisis zonder te verwijzen naar de menselijke belangen. Het sociaal werk is namelijk mede ontstaan om sociale rechtvaardigheid en gelijkheid te bevorderen en op te komen voor kwetsbare groepen. Maar dat bijt niet per se het streven naar ecologische rechtvaardigheid, juist omdat de kwetsbare groepen het meest lijden onder de klimaatcrisis. Een ecosociale benadering benadrukt de relatie tussen sociale en ecologische rechtvaardigheid; zij komen samen in de notie van klimaatrechtvaardigheid. Het begrip klimaatrechtvaardigheid gaat ervanuit dat de klimaatcrisis zowel een maatschappelijke crisis en politiek vraagstuk, als een ecologische kwestie is. Klimaatrechtvaardigheid draait niet alleen om de reductie van CO₂-uitstoot, maar verbindt de oorzaken en gevolgen van klimaatverandering met sociaal-culturele en economische en politieke machtsverhoudingen.

Raworth laat zien dat de sociale basis wordt bedreigd wanneer de planetaire grenzen worden overschreden. Er zijn meerdere vormen van rechtvaardigheid te onderscheiden. Weersextremen, overstromingen, droogte en gevolgen voor gezondheid treffen de kwetsbare groepen het meest. Ecologische onrechtvaardigheid verwijst naar de ongelijkheid tussen de menselijk natuur en andere levende natuur. Hier gaat het om de risico's die de natuur loopt door de manier waarop wij haar als ondergeschikt en als object behandelen. Deze ongelijkheid hangt ook weer samen met het idee dat de natuur ondergeschikt is aan de mens en enkel wordt beschouwd als een nuttig handelsartikel.

Milieuonrechtvaardigheid heeft betrekking op ongelijkheid die voortkomt uit vervuiling, droogte en ontbossingen die de gezondheid en het bestaan van kwetsbare groepen in gevaar brengt. Die leven ook vaak in een omgeving waar weinig groen is, slechte huizen staan en de lucht vervuild is. Sociale onrechtvaardigheid houdt verband met politieke onmacht, gebrek aan zeggenschap en sociale ongelijkheid en ongelijke kansen.

Binnen het modernisme is ecologische rechtvaardigheid ondenkbaar. Het laat geen ruimte voor een andere relatie tot de natuur, zoals we die in andere culturen tegenkomen. Klimaatrechtvaardigheid is intersectioneel voor zover het andere culturele opvattingen over natuur erkent. Zo beschouwen de Maori de Whanganui-rivier als een familielid. In 2014 werd in Nieuw-Zeeland deze rivier als een rechtspersoon erkend. In Colombia verklaarden rechters de Atrato-rivier, nationale parken en het Amazone-woud tot rechtspersoon. In Nederland zet Jessica den Outer zich in om de Maas als rechtspersoon te erkennen.²⁸ Juridisch is dit zeer opmerkelijk en van belang, omdat nu namens de rivier kan worden gesproken en het welzijn, de gezondheid en belangen van de rivier kunnen worden verdedigd. Daarmee ontstaat de mogelijkheid om vervuiling van de rivier voor de rechter te brengen, ook al hebben omliggende bewoners daarvan geen last. Deze ecocentrische benadering geeft de natuur (grond)rechten én erkent de waarde van geheel andersoortige en lokale kennis boven de modernistisch-economische benadering van natuur, die de bestaande machtsverhoudingen representeert.

²⁸ <https://www.mr-online.nl/jessica-den-outer-over-rechtspersoonlijkheid-van-de-maas>

4.2. Een circulair-inclusieve ethiek

Ecologisch gezien is alles met elkaar verbonden: wij zijn afhankelijk van de natuur en omgekeerd. Het uitputten van de natuur omwille van economisch gewin ontwricht het klimaat wat ook zijn weerslag heeft op sociale ecosystemen en mentaal welbevinden. Het idee dat de economie moet groeien, vraagt ook veel van mensen en medewerkers. De flitsbezorgers zijn een goed voorbeeld van een economie die ook in snelheid moet toenemen.

De klimaatcrisis confronteert ons met de vraag hoe we binnen de planetaire grenzen klimaatrechtvaardigheid en sociale gelijkheid kunnen bevorderen en kwetsbare groepen een menswaardig bestaan kunnen bieden, niet alleen hier en nu, maar ook elders in de wereld en later. Klimaatbeleid kan dan ook niet zonder sociaal beleid. Veel maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan, dreigen groepen met een laag inkomen uit te sluiten. Het beroemde Mattheüs-effect treedt hier op: de subsidies op de aanschaf van zonnepanelen, elektrische auto of warmtepomp komen vooral ten goede aan mensen met een bovenmodaal of hoog inkomen (Leroy, 2021).

Hickel doet een interessant voorstel, dat richting kan geven aan de keuzes die we maken op zowel politiek en maatschappelijk als op individueel niveau. Willen we dat onze planeet het vermogen blijft behouden om onze emissie en vervuiling te verwerken, dan 'mogen we er alleen zoveel van nemen als de ecosystemen opnieuw kunnen opbouwen, en alleen zoveel vervuilen als onze rivieren en bodem veilig kunnen opnemen' (Hickel, 2021, p. 113). We overschrijden het ecologisch plafond wanneer we meer aan de aarde onttrekken dan zij kan regenereren. Kortom: we moeten van de ander en de natuur niet meer vragen dan zij aankunnen en we terug kunnen geven. Dit is imperatief van een circulair-inclusieve ethiek die klimaatrechtvaardigheid fundeert in de consequenties die onze maatschappelijke en politieke keuzes hebben op het ecosysteem hier en nu, maar ook elders en later.

Wie mensen of dieren als arbeidskracht inhuurt en er niet genoeg voor teruggeeft om die kracht te behouden of slechts een bestaansminimum garandeert zonder dat zij een menswaardig bestaan kunnen opbouwen, buit anderen uit en veroorzaakt armoede. Kinderarbeid en de 'zwangerschapsindustrie' in India zijn van deze uitbuiting de meest wrange voorbeelden. Impliciet richt deze circulair-inclusieve ethiek haar pijlen ook op de vigerende waarden van de participatiesamenleving, waarin de overheid te veel vraagt van de burger door hem stevast aan te spreken op zijn eigen kracht en zelfredzaamheid. Door van iedereen dezelfde mate van zelfredzaamheid te vragen, verliezen veel mensen juist de grip op en regie over hun leven (WRR, 2017).

Een klimaatrechtvaardig en menswaardig bestaan omvat meer dan materiële zekerheden: genoeg, gevarieerd en gezond eten en drinken en een dak boven het hoofd. Het omvat ook respect voor mensenrechten, grondrechten en het recht op recht, zinvol werk, de waarborg van fundamentele vrijheden zonder onderscheid te maken tussen ras, sekse, godsdienst, de mogelijkheid ons te ontplooiën en te kunnen genieten van culturele en kunstzinnige

uitingen, de mogelijkheid deel te nemen aan een maatschappelijk-politiek debat, de ruimte om te denken, te fantaseren en om ons uit te spreken en mee vorm te mogen geven aan ons leven en de natuur waarvan wij deel uitmaken. Sociale rechtvaardigheid bestaat erin deze vermogens te beschermen, die niet alleen voor mensen maar ook voor dieren gelden (Nussbaum, 2006). Het gaat er uiteindelijk om, aldus Martha Nussbaum, dat het anderen, dieren en de natuur mogelijk wordt gemaakt om op de eigen wijze te floreren en het recht te hebben om te leven in waardigheid.

Het gaat in het ecosociaal werk dus niet alleen om groen, maar ook om kansengelijkheid, mentaal welbevinden en het bieden van mogelijkheden om te floreren. Het bevorderen van klimaatrechtvaardigheid is meer dan een kwestie van eerlijke verdeling ofwel distributieve rechtvaardigheid. Zij hangt onlosmakelijk samen met andere vormen van rechtvaardigheid:

- procedurele rechtvaardigheid, die zich richt op ongelijke posities die groepen innemen als het gaat om deelname aan besluitvorming over hoe we onze samenleving of buurt inrichten;
- rechtvaardigheid die verwijst naar meerdere manieren waarop individuen en groepen gemarginaliseerd worden en zich niet gerespecteerd voelen, omdat zij afwijken van de gevestigde normen vanwege hun etniciteit, sekse of gender. Het tegengaan van deze uitsluitingsmechanismen bevordert recognition justice en intersectionele rechtvaardigheid;
- epistemische rechtvaardigheid houdt in dat andere vormen van kennis en percepties van groepen serieus worden genomen dan die van de heersende.

Er zullen controverses en conflicten blijven bestaan, omdat vanuit verschillende belangen andere betekenissen aan natuur, werk, economie en rechtvaardigheid worden gegeven. Daarbij zien we vaak dat een bepaalde betekenis de overhand krijgt en andere opvattingen verdrongen of niet langer serieus genomen worden. Zoals ik elders heb betoogd, zijn deze controverses en conflicten een noodzakelijke voorwaarde voor het bevorderen van inclusie en participatie waarbij iedereen wordt erkend als politieke actor (De Brabander, 2021; 2022). Sociaal werkers kunnen daarin een rol spelen door een publieke ruimte mogelijk te maken waarin het ervaren onrecht serieus wordt genomen, zonder de uitingen daarvan te psychologiseren tot weerstand of te reduceren tot onzin.

4.3. Transformatie en klimaatrechtvaardigheid

In het tegengaan van de klimaatcrisis wordt, behalve op technologische, ook een beroep gedaan op sociale innovaties. Niet zelden worden sociale innovaties instrumenteel ingezet om de bestaande machtsverhoudingen en het systeem te handhaven. Om te benadrukken dat een sociale innovatie een fundamentele verandering van het bestaande systeem beoogt, wordt gesproken van een transformatieve sociale innovatie (Avelino et al., 2019; Huntjes, 2021). Transitiewetenschappers analyseren complexe systeemveranderingen interdisciplinair en integraal: economisch, technologisch, cultureel, bestuurlijk, ecologisch, politiek en sociaal. Er zijn tal van (f)actoren bij betrokken: beleidsmakers, ondernemers, burgers die een verschillende waarneming en belang hebben. Daarin spelen machtsvraagstukken en uitsluitingsmechanismen onvermijdelijk een rol. Fundamentele maatschappelijke veranderingen hebben onvermijdelijk een politieke en normatieve dimensie: in wat voor samenleving willen wij leven?

Four shades of change	Gericht op
Sociale innovatie	Verandering in sociale relaties, nieuwe manieren van doen, organiseren, kennis en framing: • verandering van sociale praktijken, hoe mensen zich tot zichzelf, anderen en hun omgeving verhouden; • lokale initiatieven / grass roots / crafting communities die hardnekkige problemen in de samenleving aankaarten en alternatieven ontwikkelen.
Systeemverandering	Verandering van maatschappelijke (sub)systemen, instituties, structuren en infrastructuur. Fundamentele verandering in patronen van handelen, structuren en dominante culturele vooronderstellingen en discours en de regels die gelden in de economie, kennisinfrastructuur.
Game-changers	Maatschappelijke fenomenen (gebeurtenissen, trends, ontwikkelingen): • pandemie, crisis, klimaatverandering; • heersende manieren van begrijpen, waarden, instituties en sociale verhoudingen veranderen als gevolg van hoe we op deze maatschappelijke fenomenen antwoorden.
Narratives of changes	Verhalen, ideeën, concepten, metaforen, verhaallijnen over verandering: • op maatschappelijk niveau over een andere economie die ons in staat stellen om fenomenen betekenis te geven en anders te bekijken; • counter-narratives die verteld worden door initiatieven en gevestigde verhalen ter discussie stellen: - post en degrowth economy - populistische verhalen • zijn niet altijd helder te onderscheiden van gevestigde verhalen.

Tabel 2. De vier 'shades of change' van transformatieve sociale innovatie. Bron: Avelino et al. (2019).

Transformatieve sociale innovatie

Transformatieve sociale innovatie daagt de bestaande instituties uit en wordt begrepen als de 'emergent outcome' van interactie tussen veranderende manieren van denken, politieke instituties, structureren en praktijken. Systematisch worden daarin vier onderling samenhangende 'shades of change' onderscheiden (Avelino et al., 2019).

Tabel 2 laat zien hoe ingrijpend en hoe complex de transformatie is en dat deze 'existentiële omslag' veel onzekerheid met zich meebrengt en heel veel van ons vraagt.

Net als bij technologische innovaties moeten we bij sociale innovaties de vraag stellen: Innovatief voor wie? En met welk doel? Vanuit het perspectief van klimaatrechtvaardigheid is het belangrijk om stil te staan bij de sociale gevolgen van deze transformatie voor met name kwetsbare groepen in onze samenleving.

Transformatief sociaal werk

Binnen het sociaal werk onderscheidt Malcom Payne een therapeutische, een conservatieve en een transformatieve visie op sociaal werk (Payne, 2021). Richt het sociaal werk zich in de eerste visie op het welzijn en ondersteunen van individuen of groepen, in de tweede staat het behoud van de bestaande orde voorop. Deze twee visies domineren het huidige beleid in het sociale domein, waarbij eigen regie en zelfredzaamheid en participatie de belangrijkste doelen zijn. De transformatieve visie op sociaal werk sluit aan bij structureel en politiserend werken en streeft naar sociale verandering 'for the benefit of the poorest and most oppressed' (Payne, 2021). Juist deze kwetsbare groepen lopen het risico over

het hoofd te worden gezien en niet gehoord te worden. Hun noden beperken zich vaak tot het overleven in een hier en nu, terwijl die transitie naar een circulaire duurzame samenleving de blik richt op later en elders. Wie in armoede leeft is bezig met de dag van morgen, niet met die in 2050.

Het sociaal werk kan veel leren van transformatieve sociale innovatie en een integrale manier van denken. Tegelijkertijd heeft het een belangrijke opdracht om de belangen van de kwetsbare groepen te behartigen, hun een stem te geven en te erkennen voor wie en wat zij zijn. Het ‘elitaire imago’ dat vaak aan bewust-ecoleefstijlen kleeft, leidt al snel onbedoeld tot internal exclusion: formeel ligt niemand iets in de weg om deel te nemen aan initiatieven en daarover mee te praten, maar tegelijkertijd is er een sterk gevoel niet serieus te worden genomen (De Brabander, 2022). Het sociaal werk staat voor de opgave om vanuit het perspectief van klimaatrechtvaardigheid aandacht op te eisen voor de sociale gevolgen van klimaatadaptatie en -mitigatie, deze te agenderen en de belangen van deze groepen collectief te behartigen. Daarbij zijn ook de andere vormen van rechtvaardigheid in het geding: epistemische, intersectionele en procedurele rechtvaardigheid en erkenningsrechtvaardigheid.

Four shades of change	Gericht op
Sociale innovatie	• Hoe ervaren en beoordelen kwetsbare groepen de verandering in sociale relaties? • Wat vragen de nieuwe manieren van doen en organiseren van hen, wat hebben zij nodig daarin mee te komen en willen zij dat wel; waarom wel of niet? • Hoe willen zij zich tot zichzelf, anderen en hun omgeving verhouden? • Wat belemmert hen deel te nemen aan grass roots of andere buurtinitiatieven?
Systeemverandering	• Welke uitsluitingsmechanismen en vormen van epistemic, recognition, procedural en intersectional onrecht ervaren kwetsbare groepen in de transformatie; hoe voorkomen we ‘external inclusion’? • Hoe ervaren zij de gevolgen van de verandering in patronen van handelen, structureren en dominante culturele vooronderstellingen en welke gevolgen heeft deze verandering voor hen? • Welke voorwaarden zijn nodig om recht te doen aan lokale kennis en ervaringen van kwetsbare groepen, aan hun manieren van denken en cultuurverschillen? • Welke spanningen bestaan er tussen bestaande instituties en grass roots initiatieven; hoe kunnen die zich eigenstandig ontwikkelen zonder door bestaande instituten te worden toegeëigend?
Game-changers	• Hoe kijken kwetsbare groepen aan tegen klimaatverandering en hoe beoordelen zij maatregelen die daartegen worden genomen?
Narratives of changes	• Welke verhalen, ideeën, concepten, metaforen, verhaallijnen over verandering hebben deze kwetsbare groepen?

Tabel 3. Transformatieve sociale innovatie in relatie tot kwetsbare groepen.

Het is daarom van belang om in transformatieve sociale innovatie expliciet het streven naar klimaatrechtvaardigheid te agenderen. In Tabel 4 staan per shade of change de vragen die relevant zijn om recht te doen aan de belangen van kwetsbare groepen: in hoeverre komen deze innovaties ook ten goede aan hen?

Verhalen van verandering en verhalen van anderen

Het modernisme stelt wetenschappelijke kennis boven alle andere vormen van kennis. We ervaren dat deze kennis niet langer zonder meer voor waar wordt aangenomen. We zien steeds meer aandacht voor ervaringskennis en een toenemend belang van verhalen. Verhalen blijken geschikt om de ervaringen van mensen en de grilligheden en tegenstrijdigheden daarbinnen te ordenen. Verhalen geven focus en samenhang aan onze ervaringen en construeren zo een werkelijkheid die we delen met anderen die ook hun verhaal hebben. Verhalen zijn nooit louter individueel.

Initiatieven van sociale innovatie construeren hun verhaal over waarom en hoe de samenleving zou moeten veranderen. Zo kunnen we het verhaal over de economie van ontgroeien zien als een counter narrative dat het dominante verhaal van economisch groei weerspreekt en daarvoor een alternatief biedt. In transformatieve sociale innovatie spelen narratives of change een belangrijke rol 'in the construction of reality through new ways of framing and knowing' (Wittmayer, 2019, p. 2).

Verhalen dragen bij aan verbeeldingskracht en bieden een tegenwicht tegen dominante vormen van kennis en weten. Zo gezien dragen zij bij aan het bevorderen van epistemische, erkennings- en intersectionele rechtvaardigheid, onder voorwaarde dat de verhalen van kwetsbare groepen hierin een serieuze plek krijgen.

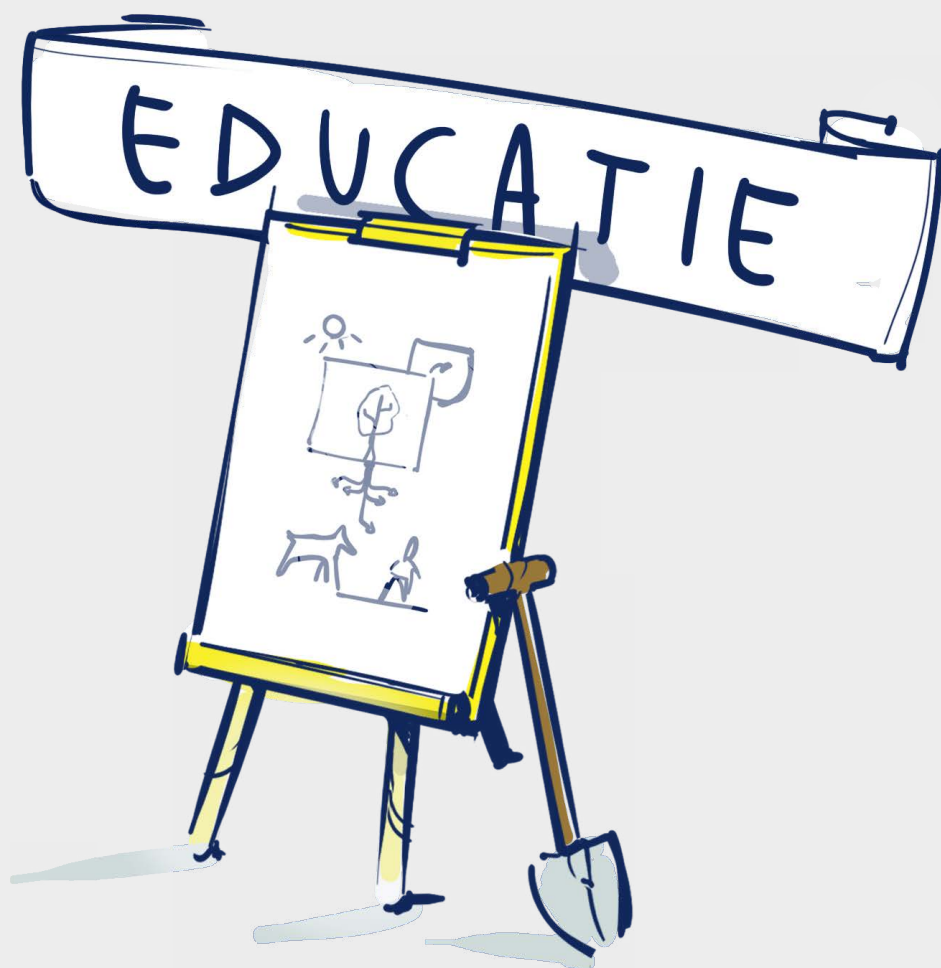
Verhalen van verandering worden vaak verteld door grote sociaal ondernemers en green innovators. Het zijn vaak verhalen die in modellen zijn gegoten. Zij geven focus en samenhang, met het risico dat ze een gedeelde overtuiging hebben van wat belangrijk en relevant is en zo hun eigen gelijk claimen. Ervaringen die niet in dat verhaal passen worden dan niet gehoord. Het ecosociaal werk zou die verhalen van verandering moeten confronteren met kleine verhalen van klimaatonrecht, lokale kennis en ervaringen van anderen. Op die manier blijven we alert op maatschappelijke verhoudingen, culturele identiteiten en uitsluitingsmechanismen die ook in verhalen van verandering liggen besloten.

Klimaatrechtvaardigheid	Uitgangspunten ecosociaal werk	Ecosociale interventie
Ecologische rechtvaardigheid	• Gelijkwaardigheid mens en andere levende natuur	Interventies richten zich op transformatie onderliggende waarden, vooronderstellingen, overtuigingen, routines en leefstijlen en verbeeldingskracht
Sociale rechtvaardigheid	• Van antropocentrisme naar ecocentrisme	Collectieve leerprocessen
Economische rechtvaardigheid	• Van ego-bewustzijn naar eco-interesse • Wederzijdse afhankelijkheden • integrale benadering fysiek, mentaal en sociaal • Duurzaam: hier en nu, en elders en later • Economie voorbij de groei • Circulair-inclusieve ethiek	• transformatieve sociale innovatie • verhalen van verandering en verhalen van anderen
Epistemic Justice	• Sociaaleconomische machtsverhoudingen	Interventies richten zich op collectieve belangenbehartiging,
Recognition Justice	• Structurele uitsluitingsmechanismen	verandering van maatschappelijke structuren, het doorbreken
Intersectional Justice	• Dekolonisering en inheemse kennis	van uitsluitingsmechanismen, ondersteunen van initiatieven
Procedural Justice	• Respect voor diversiteit / seksegelijkheid • Mensenrechten • Politieke inspraak en deelname	als crafting communities / ongeregelde praktijken en het benutten van lokale kennis
		• Structureel sociaal werk • Politisering • Kleine verhalen, grote thema's

Tabel 4. Ecosociaal werk en klimaatrechtvaardigheid.

INTER-
PROFESSIONEEL
SAMENWERKEN

5. Kennis- en onderzoeksagenda

De *Handreiking* (verdere implementatie) *Landelijk Opleidingsdocument Sociaal Werk* noemt naast de inzet van sociale technologie, polarisatie en armoede, klimaatadaptatie als relevant thema voor de onderwijsprogramma's van de komende jaren. Tegelijkertijd stelt deze handreiking vast dat bij de opleidingen en praktijkpartners expertise ontbreekt om hier op de juiste manier aandacht aan te besteden. De wens met de klimaatkwestie en wat daarmee samenhangt aan de slag te gaan en expertise en kennis te ontwikkelen, is duidelijk aanwezig (Le Sage et al., 2022). Dat vraagt allereerst om de erkenning dat het sociaal werk een cruciale rol heeft in relatie tot de klimaatcrisis en de gevolgen die dat heeft voor met name kwetsbare groepen in de samenleving. Juist omdat de belangstelling voor en de zoektocht naar de rol die het sociaal werk kan spelen in de klimaatadaptatie van recente datum is, liggen hier grote uitdagingen – om dat vreselijke cliché toch maar een keer te gebruiken – voor zowel het sociaal werk als voor de opleiding en het lectoraat.

De sociale en economische gevolgen van de klimaatcrisis en de transformatie naar een duurzame samenleving raken ons allemaal. Een klimaatrechtvaardige samenleving is een samenleving die in haar productie en consumptie binnen de grenzen blijft van wat aarde en mensen aan kunnen, hier en elders, nu en later. Maar, zoals we zagen, de klimaatcrisis treft kwetsbare groepen in de samenleving extra hard. Zij lijden het meest onder de weers-extremen, als gevolg van bijvoorbeeld slechte huisvesting. Daarenboven profiteren zij het minst van de subsidies die de transitie moeten stimuleren. Iemand in de bijstand rijdt geen Tesla. Daarbij dreigen kwetsbare groepen niet gehoord te worden, doordat vormen van inspraak niet aansluiten bij hun leefwereld of doordat hun standpunten gemarginaliseerd worden. Dat leidt tot een toename van sociale ongelijkheid, door sommigen een klimaatkloof genoemd. Het creëren van een maatschappijbrede of beter gezegd circulair-inclusieve betrokkenheid is essentieel om de overgang naar een duurzame samenleving rechtvaardig te laten verlopen. Dit vormt de aanleiding tot de centrale vraag van het lectoraat:

Hoe kunnen we een duurzame samenleving creëren die sociaal en ecologisch rechtvaardig is en welke rol kan het sociaal werk daarin spelen?

We willen met dit lectoraat bijdragen aan het realiseren van een klimaatrechtvaardige samenleving en onderzoeken aan welke voorwaarden moet worden voldaan om kwetsbare groepen hun stem te laten horen. Hoe kunnen sociaal werkers deze groepen ondersteunen? En welke rol kunnen zij nemen om eco-interesse te bevorderen?

Met het agenderen van deze thema's sluit het lectoraat aan op *De Kennis- en Onderzoeksagenda Sociaal Werk* (2020) en *De terugkeer van samenlevingsopbouw* (2021) die door Movisie zijn uitgebracht. Daarin worden het bevorderen van inclusie en het ondersteunen van mensen en groepen bij het uitoefenen van invloed en zeggenschap expliciet genoemd, evenals democratisering van het sociaal werk als opgave. In *De terugkeer van samenlevingsopbouw* wordt aandacht gevraagd voor de politiserende functie van samenlevingsopbouw die meer tegenspraak wil organiseren.

Het lectoraat sluit ook aan op de volgende uitgangspunten van de preventieagenda van het Centre of Expertise Preventie in Zorg & Welzijn van Hogeschool Inholland:

- Iedereen heeft recht op gelijke kansen en mogelijkheden om mee te doen aan onze maatschappij, ongeacht waar je wieg heeft gestaan.
- We streven naar inclusieve gemeenschappen waar alle mensen, jong en oud, rijk en arm, met en zonder beperking, met en zonder migratieachtergrond, dezelfde kansen krijgen.
- We werken preventief vanuit de leefwereld van de mens om wie het gaat.

5.1. Onderzoeksthema's van het lectoraat

Uitgangspunt: sociale duurzaamheid en rechtvaardigheid

Het werken aan sociale duurzaamheid is een politiek vraagstuk over hoe we onze samenleving rechtvaardig willen vormgeven, met alle normatieve vragen die daarbij kunnen worden gesteld. Het confronteert ons met onzekerheid omtrent kennis en ethisch-politieke antwoorden die met complexe vraagstukken en transitie samenhangen. Dit vraagt om een interdisciplinaire en lerende benadering.

De global definition van het sociaal werk en de mensenrechten bieden een gemeenschappelijk ethisch-politiek referentiekader voor het sociaal werk. Maar dat kader is niet eenduidig en roept veel vragen en discussie op. De definitie laat zich niet rechttoe rechtaan vertalen in concrete handelingsperspectieven en interventies. Principes als sociale en ecologische rechtvaardigheid, duurzame samenleving, klimaatrechtvaardigheid en mensenrechten zijn geen vaststaand gegeven of objectief feit dat enkel en alleen nog maar in praktijk hoeft te worden toegepast. Want wat 'echt' sociaal en ecologisch rechtvaardig en duurzaam is en hoe we een klimaatrechtvaardige samenleving kunnen realiseren, is onderwerp van discussie.

Wij willen met het lectoraat bijdragen aan deze discussie en kennisdeling en op die manier bijdragen aan het vermogen van studenten en beroepskrachten om een ecosociaal perspectief op maatschappelijke vraagstukken te ontwikkelen. We doen dit vanuit de vooronderstelling dat problemen van individuen of groepen in een kwetsbare positie niet alleen aan hen te wijten zijn, maar hun oorzaak ook vinden op het niveau van de samenleving en machtsverhoudingen die daarbinnen spelen. Structureel werken zien we als een vorm van preventie. Vanuit dit perspectief richt preventie zich niet (alleen) op het veranderen van individueel gedrag, maar op het veranderen van structurele factoren die een (klimaat) rechtvaardige samenleving in de weg staan dan wel mogelijk maken binnen de grenzen van wat de planeet aankan en wat mensen aankunnen.

We onderscheiden in het lectoraat de volgende thema's, die onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden.

Interdisciplinair werken

Het werken aan klimaatrechtvaardigheid vereist kennis van complexe ecosystemen en het vermogen deze op verschillende niveaus en vanuit verschillende disciplines te analyseren. Dit vereist een interdisciplinaire aanpak, waarin verschillende vormen van kennis, benaderingen en analysemodellen samenkomen. Daarbij gaat het niet alleen om zogenaamde wetenschappelijke kennis, maar ook om ervaringskennis van bewoners, cliënten of kwetsbare groepen. Het vraagt van sociaal werkers dat zij inter- en transdisciplinair kunnen werken en om inzicht in de complexiteit van ecosystemen. Daarbij gaat het niet alleen om samenwerking met aanpalende beroepen, maar ook met economen, stadsontwerpers, architecten en ecologen.

Het lectoraat wil onderzoeken welke modellen sociaal werkers kunnen helpen complexe ecosystemen te analyseren en hoe het inzicht kan worden vergroot in de ethisch-politieke aspecten die samenhangen met het bevorderen van sociale en ecologische rechtvaardigheid. Belangrijk daarbij is dat er niet alleen gezocht wordt naar bruikbare antwoorden, maar ook onzekerheden en controverses in kaart worden gebracht.

Innovatie van het beroep

Zoals in het voorgaande naar voren is gekomen staat de ontwikkeling van ecosociaal werk nog in de kinderschoenen. Movisie is een initiatief gestart om te komen tot een paper waarin het ecosociaal werk voor het eerst wordt gepositioneerd. Er heerst nog veel onwennigheid hoe het sociaal werk zich kan of moet positioneren in relatie tot de klimaatcrisis. Momenteel richt de aandacht zich met name op de vraag hoe het sociaal werk bewoners kan ondersteunen bij de energietransitie. Het lectoraat wil een stap verder zetten en bijdragen aan de discussie over de rol die het sociaal werk zou moeten innemen om de sociale gevolgen van klimaatcrisis te agenderen. Wat betekenen concepten als duurzaamheid en sociale en ecologische rechtvaardigheid en klimaatrechtvaardigheid voor de uitgangspunten, kernwaarden en werkwijzen van het sociaal werk zelf? Hoe kunnen we principes van circulaire inclusie toepassen als het gaat om het bevorderen van participatie en empowerment? We kunnen veel lessen trekken uit de internationale discussie die hierover wordt gevoerd. Het ontsluiten van die kennis en inzichten is een belangrijke voorwaarde voor de innovatie van het beroep. Daarbij gaat het ook om vragen wat de systeemcrisis en transitie betekent voor het werk van sociaal werkers en voor hun handelingsperspectieven. En hoe kunnen we vanuit een ecologisch perspectief de handelingsperspectieven van sociaal werkers ontwikkelen en versterken?

Structureel en politiserend werken

De laatste tijd is er steeds meer aandacht voor de sociale gevolgen van de klimaatcrisis en de transitie naar een duurzame samenleving en de vraag welke groepen wel en niet mee doen: wat belemmert groepen om mee te doen, welke uitsluitingsmechanismen zijn hier werkzaam, aan welke maatschappelijke voorwaarden moet zijn voldaan om kwetsbare groepen in de transitie mee te nemen, te ondersteunen en mee te laten praten en, het belangrijkste, serieus te nemen?

Het bevorderen van klimaatrechtvaardigheid is een complex ethisch-politiek vraagstuk, waarbij meerdere groepen met eigen waarden en belangen in het geding zijn. Politiseren gaat om het vormgeven van meningsverschillen en vereist het vermogen om onderliggende machtsverhoudingen, uitsluitingsmechanismen en structurele factoren te analyseren en publiek te maken (De Brabander, 2022; Boone et al., 2022). Het stelt dat oorzaken waardoor individuen of groepen in de samenleving in de problemen komen ook op het niveau van de samenleving moeten worden gezocht.

Enerzijds zegt de maatschappelijke opgave van het sociaal werk dat het de opdracht heeft om sociale ongelijkheid, onrechtvaardigheid en uitsluitingsmechanismen te agenderen en aan de kaak te stellen, anderzijds maken sociaal werkers als uitvoerder van beleid en praktijken deel uit van processen die (onbedoeld) ongelijke en onrechtvaardige verdeling vergroten. We zien in de Nederlandse context dat sociaal werkers niet goed weten hoe zij structureel en politiserend kunnen werken, belangen van kwetsbare groepen publiek maken en op een collectieve manier kunnen behartigen. Het lectoraat wil onderzoeken hoe sociaal werkers zich in dit spanningsveld bewegen, welke vormen van collectieve belangenbehartiging effectief kunnen worden toegepast en hoe we politiserend en structureel werken kunnen verbinden met doelstellingen van preventie.

Ecologische en maatschappelijke vorming

Dat ik mijn verhaal ben begonnen met mijn wederwaardigheden rond de opleiding Culturele en Maatschappelijke Vorming is niet voor niets. Ik koester namelijk al een tijd het idee van een opleiding ecologische en maatschappelijke vorming. Het bevorderen van sociale en ecologische rechtvaardigheid vraagt van toekomstige sociaal werkers of sociaal pedagogen dat zij een visie ontwikkelen op sociale en ecologische rechtvaardigheid, dat zij de sociale, economische, politieke en ethische aspecten op verschillende niveaus met elkaar kunnen verbinden en integraal kunnen denken. Dat vereist kennis en inzicht in de complexiteit van ecosystemen, in de maatschappelijke discussie over oorzaken en gevolgen van de klimaatcrisis en de normatieve vragen die daarmee samenhangen.

Ecologische en maatschappelijke vorming zou ertoe moeten bijdragen dat we de werkelijkheid in haar complexiteit leren begrijpen. Zij gaat ervan uit dat het vormgeven van een duurzame samenleving een publieke kwestie is, waarbij niet alleen wetenschappelijke kennis, maar ook ethisch-politieke vragen een rol spelen en dat 'oplossingen voor het samenleven en voor de planeet worden gekenmerkt door ambivalentie, dissensus en maatschappelijke conflicten' (Wildemeersch, 2018, p. 76).

Van een denkend riet naar een rietje dat ons aan het denken zet

"In expanding to include the ecological justice lens, we account for the benefits or the burdens of human decisions on the whole ecology of life. Thus, the discussions about eliminating plastic straws or plastic bags and switching to reusable options is about making personal, political, social, and economic choices and policies as reflected through an eco-centric worldview. No longer can we just consider that we like straws, we must also consider the impact on other life." (Nesmith et al., 2021, p. 31). Dat geldt ook voor vliegvakanties, de kleding die we volgens de nieuwe mode kopen dan wel het nieuwe model van de iPhone.

Buurttuinen kunnen fysieke, mentale en sociale impact genereren. Behalve dat zij als waterbuffer de leefomgeving dienen (fysiek) en voor verkoeling zorgen, kunnen zij mentale gezondheid en gemeenschapszin bevorderen. Bij het ontwerpen en onderhouden van buurttuinen kunnen educatieve trajecten worden ontwikkeld om eco-interesse versterken. Ontwerpen we educatietrajecten voor het onderhoud voor kwetsbare individuen met psychische en verslavingsproblematiek, dan kan dat zinvolle bijdragen bieden aan dagbesteding en het versterken van sociaal gewaardeerde rollen. Pluspunt en de Voedseltuin in Rotterdam zijn daarvan goede voorbeelden. <https://www.pluspuntrotterdam.info>

Rotterdam Vakmanstad heeft de laatste jaren educatieve trajecten ontwikkeld voor basisscholen waarbij fysiek, mentale en sociale ecologie geïntegreerd worden. Leerlingen werken in moestuinen en plukken letterlijk de vruchten die in kooklessen tot schoolmaaltijden worden bereid en waarbij judolessen en filosofie worden gegeven. <https://vakmanstad.nl>

Afrikaanderwijk Co-Op brengt ondernemers, producenten, en de markt in de wijk samen en stimuleren lokale productie, kennisuitwisseling en culturele ontwikkeling.

De betekenis van sociale en ecologische rechtvaardigheid ligt niet op voorhand vast, zij krijgt inhoud in de interactie tussen betrokkenen. Verschillende groepen delen niet dezelfde perceptie van het probleem. Het bevorderen van klimaatrechtvaardigheid is een individueel én collectief leerproces.²⁹ Het lectoraat wil onderzoeken hoe deze sociale leerprocessen - waarin tegengestelde belangen en verschillende waardeoriëntaties samenkomen - kunnen worden vormgegeven. Hoe creëren we publieke ruimtes waar men zich vanuit interesse voor de complexiteit, elkaars verhalen en tegenstellingen, klimaatrechtvaardigheid kan vormgeven? Hoe kunnen we eco-interesse bevorderen en welke leertheorieën en/of veranderkundige strategieën kunnen daarvoor worden gebruikt?

²⁹ Zie Nachtergaele et al., 2017.

5.2. Uitgangspunten van praktijkgericht onderzoek

In de bovengenoemde thema's komt naar voren dat het onderzoek van het lectoraat zich richt op het professioneel handelen, het ontwikkelen van ecosociale interventies, de innovatie van het beroep en op structurele factoren die de transitie naar een klimaatrechtvaardige samenleving belemmeren dan wel bevorderen. Daarbij gaan we uit van een methodologische vooronderstelling dat de praktijk van het sociaal werk geen natuurlijk gegeven of objectieve werkelijkheid is, maar wordt geconstrueerd in de wisselwerking tussen menselijke en niet-menselijke (f)actoren. Daarom hebben we aandacht voor deze wisselwerking en de manier waarop praktijken betekenissen krijgen en welke betekenis op een bepaald moment dominant wordt.

Overigens moet hierbij meteen een misverstand uit de weg worden geruimd. Een constructivistische opvatting van de werkelijkheid houdt geen onverschillig relativisme in. Het constructivisme laat zien dat er sprake is van een netwerk van (f)actoren die van elkaar afhankelijk zijn en op elkaar inwerken. Wetenschappelijke inzichten, beleidsidealen, methodieken, wijken en instrumenten en mensen vormen een netwerk van actoren die op elkaar inwerken. Geen enkele sociaal werker kan berichten negeren over zijn vak in de krant, geruchten, verhalen van cliënten, beleidsinstrumenten, methodieken, werkwijzen, digitale registratiesystemen, rapporten, pcm-cycli en cliënt- en medewerkertevredenheidsonderzoeken. Deze niet-menselijke dingen wordt als actor beschouwd, omdat zij effect hebben op het handelen van sociaal werkers.³⁰

Actieonderzoek

In ons praktijkgericht onderzoek vertrekken we daarom vanuit actieonderzoek waarbij veranderen, leren en kennisconstructie en -deling samenkomen. In actieonderzoek komen meerdere perspectieven samen, waaronder dat van de onderzoeker. Actieonderzoek ziet bewoners niet enkel als object van onderzoek, maar als medeonderzoeker die wat in te brengen heeft en de weg van het onderzoek mede bepaalt. De onderzoeker neemt niet de buitenstaanderspositie in van degene die alle wijsheid in pacht heeft, wel brengt hij of zij werkvormen in om het proces van kennisconstructie en -deling verder te kunnen helpen. Actieonderzoek is geen lineair proces en volgt geen blauwdruk, maar krijgt al doende vorm en inhoud. Daarmee sluit het aan bij lokale kennis die voorhanden is. Belangrijk onderdeel van actieonderzoek is dat tijdens het onderzoek voortdurend wordt gereflecteerd op het onderzoek zelf en op ethisch-politieke vragen die met de veranderdoelstelling zijn verbonden: hoe zorgen we ervoor dat iedere deelnemer serieus wordt genomen.

³⁰ Ik baseer mij hier op de ideeën van Bruno Latour (zie De Brabander, 2019). Zie voor onderzoek dat op basis van actor-netwerkteorie is gedaan het onderzoek van Arne Mellaard naar huiselijk geweld *Reassembling violence against women in intimate relationships in the Netherlands*. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen (2022) en het werk van Trudy Dehue. *De depressie-epidemie. Over de plicht het lot in eigen hand te nemen*. Uitgeverij Augustus, (2008) en *Betere mensen. Over gezondheid als keuze en koopwaar*. Uitgeverij Augustus (2014).

Narratief onderzoek en discoursanalyse

Een tweede methode is de discoursanalyse. Deze methode gaat ervan uit dat de praktijk een discours is en discours een praktijk. In het verlengde van Michel Foucault omschrijf ik 'discours' of 'vertoog' als een geheel van wetenschappelijke inzichten en sociaal-culturele uitingen, opvattingen en meningen die onze blik op de werkelijkheid oriënteert en constitutief is voor de spontane wijze waarop wij denken, spreken en handelen en we onszelf ervaren, waarnemen en waarderen. Een heersend discours is bepalend voor de manier waarop door beleid problemen worden gerepresenteerd. Narratief onderzoek en discoursanalyse geven inzicht in verhaallijnen en denkgewoonten. Juist waar het gaat om fundamentele verandering van denken, structuren en routine, is dit inzicht van belang. Hoe worden problemen gedefinieerd en oplossingen gelegitimeerd? Welke vooronderstellingen over de werkelijkheid, kennis en moraal gaan in de verhaallijnen schuil? Wat wordt niet ter sprake gebracht? Wie zijn de protagonisten en wie de antagonisten? Welke effecten heeft de manier waarop situaties worden gerepresenteerd en verhalen worden verteld voor de positie van het individu of groepen. Welke andere verhalen zijn er?

5.3. Onderzoeksprojecten en -netwerken

Het lectoraat neemt de komende jaren deel aan verschillende netwerken en werkplaatsen. Ik noem hier slechts de meest omvangrijke en langdurige.

Crafting Resilient Societies

Een belangrijk project is het NWA-project Social Work and the Art of Crafting Resilient Societies, dat onder leiding staat van Anouk de Koning, Maartje van der Woude (Universiteit Leiden) en Femke Kaulingfreks, lector aan Hogeschool Inholland. Het lectoraat participeert in de onderzoekslijn Navigating Professional Politics, waarbinnen het thema van politisering van het sociaal werk centraal staat. Dit grootschalige onderzoek start in september 2022 en heeft een looptijd van vijf jaar.

Werkplaats Sociaal Domein Zuid-Holland Zuid

Daarnaast geeft het lectoraat samen met het lectoraat Sociale Innovatie van Erna Hooghiemstra van Hogeschool Rotterdam leiding aan de Werkplaats Sociaal Domein Zuid-Holland Zuid. In 2023 starten we een nieuwe periode. Het hoofdthema van de landelijke werkplaatsen is sociale kwaliteit en de sociale basis, wat overeenkomt met de sociale fundering in de donut van Raworth. De Werkplaats Sociaal Domein ZHZ heeft samen met deelnemende instellingen en gemeenten een aantal thema's geagendeerd: de kloof tussen overheid en burger, samenlevingsopbouw, nieuw professioneel handelen in relatie tot de toenemende aandacht voor de rol van het sociaal werk als belangenbehartiger en kritisch beroepsbeoefenaar. Vanwege specifieke subsidie van het ministerie van VWS krijgt, indien toegekend, de Ondersteuning van thuiswonende ouderen binnen de werkplaats een 'eigen werkbank'.

Care Lab Rotterdam

Het Care lab Rotterdam is een academische werkplaats waarin Kenniscentrum Talentontwikkeling van Hogeschool Rotterdam, de Erasmus School of Health Policy & Management, de gemeente Rotterdam en het lectoraat samenwerken. Het Care lab richt zich op Rotterdammers in kwetsbare situaties die in meerdere domeinen problemen ervaren zoals gezondheid, arbeid, sociale zekerheid, leefomgeving en relaties. Ook hier gaat het om het sociaal fundament van Raworths donut.

Sociaal Vitaal

Tot slot neemt het lectoraat deel aan het werkpakket Sociaal Vitaal van de Sprong Vitale Delta. Dat richt zich op het bevorderen van bestaanszekerheid en de integrale en interprofessionele aanpak die dat vereist. Lectoren van Hogeschool Rotterdam, Hogeschool Leiden en de Haagse Hogeschool nemen hier aan deel. Daarnaast is het lectoraat lid van twee landelijke platforms.

Platform Stad en Wijk

Het landelijke Platform Stad en Wijk is een samenwerkingsverband van lectoraten die door middel van praktijkgericht onderzoek inzicht verschaffen in en oplossingen aan dragen voor maatschappelijke vraagstukken in stad en wijk.

Platform Lectoren Sociaal Werk

Het landelijk Platform Lectoren Sociaal Werk is een samenwerkingsverband van ruim dertig lectoren die verbonden zijn aan één van de hogere sociale studies. Doel van het Platform is om door onderlinge uitwisseling bij te dragen aan de beroepsontwikkeling van de lectoren en hun kenniskringen. Het platform wil een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van een sterke kenniscultuur in de sociale sector.

Woord van dank

Inmiddels ruim twee jaar geleden werd ik gebeld door Jennifer Swint of ik in de sollicitatiecommissie wilde voor de nieuwe lector die Guido Walraven zou moeten opvolgen. Nadat ik meteen had toegezegd vroeg ze: 'Waarom solliciteer jij eigenlijk zelf niet?' Ik bromde dat ik het lectorship niet zo zag zitten en dat ik al langer de boot afhield. Maar toen ik dit anderen vertelde stelden die mij dezelfde vraag: 'Waarom niet?' Na enkele gesprekken met deze en gene besloot ik het dan maar te wagen. En daar sta ik dan. Natuurlijk niet zonder het vertrouwen te hebben gekregen van Marije Deutekom, toenmalig directeur van het Domein GSW en thans lid van het College van Bestuur. Waarvoor dank!

Ik heb mij het afgelopen jaar herhaaldelijk afgevraagd waarom ik mij heb laten verleiden de sprong te wagen. Daar zat ik ineens maandelijks in overleg met een controller, gelukkig bijgestaan door Michelle Bax die van alle praktische zaken van de hoed en de rand weet. Tot enig leedvermaak van Gerard van den Broek zit ik ook plots in het management-team van Cluster Zuid, terwijl ik altijd stevige kritiek heb op het fenomeen 'management', dat het middel tot doel maakt en de vorm tot inhoud, wat allerm minst bevorderlijk is voor de kwaliteit van het onderwijs en het sociaal werk. Gelukkig is hij niet een 'manager manager' en heb ik het afgelopen jaar veel steun aan hem gehad. Samen met Corien Rohde, Peter Kruys, Melanie Rietveld, Martin Cho en Jennifer Swint vormt het Cluster MT een divers, om niet te zeggen bont gezelschap, dat mij welwillend heeft opgenomen. Ik ben van mening dat de pedagogische visie op de opleiding en de visie op het beroep door het management zou moeten worden belichaamd. Als ik er dan toch inzit, hoop ik daar mijn steentje (in de schoen) aan bij te dragen. En dus stuurde ik, tot groot genoegen van Martin Cho, ter bespreking een opiniestuk door van een actie die docenten op de Arteveld Hogeschool in Gent tegen een toenemende managerial benadering van het onderwijs hadden gevoerd. Ik ben hem nog steeds een biertje verschuldigd voor de 'nonsens' die ik hem liet lezen.

De docent-onderzoekers Jaap van den Bosch, Judith van Vliet, David ter Avest en Wouter Jaspar van de kenniskring waren lange tijd in het ongewisse wie Guido zou opvolgen. Behalve Ympkje Albeda wist niemand van hen en mijn andere collegadocenten dat ik gesolliciteerd had. Zij zijn zo aardig geweest om mij in alle rust aan mijn nieuwe 'rol' te laten wennen. Siok Swan Tan is recentelijk de gelederen komen versterken. Luc Opdebeeck brengt het activisme binnen. Pim van Rooij werkt hard en stug door aan zijn promotieonderzoek, dat ik mag begeleiden, samen met hoogleraar Ruud Welten met wie ik samen aan de Erasmus Universiteit Rotterdam filosofie studeerde en intensief het werk van Emmanuel Levinas en Jean-Paul Sartre heb gelezen. Dat waren nog eens tijden!

Met collega lectoren Femke Kaulingfreks en Lilian Linders heb ik het goed getroffen en weet ik mij gesteund in het ontwikkelen van een kritisch onderzoek in het sociale domein en in het pleidooi voor structureel en politiserend sociaal werk.

Het afgelopen jaar heb ik met veel mensen kennismemaakt en samen mogen werken, te veel om allemaal op te noemen. Met uitzondering dan van Erna Hooghiemstra, die tegelijkertijd met mij als lector is begonnen en met wie ik leiding mag geven aan de Werkplaats Sociaal Domein Zuid-Holland Zuid. Tijdens ons noviciaat hebben we ervaringen kunnen delen en zijn we met vallen en opstaan en bijgestaan door Carla Stolk, Mirjam Karsten, Elizabeth van Twist en Lisbeth Bakker steeds meer vertrouwd geraakt met wat een werkplaats concreet inhoudt. Ik zie met vertrouwen de nieuwe periode van de werkplaats tegemoet.

Tot slot dank ik mijn oud-collega en oud-leraar Nederlands Jan van Seters voor zijn meer dan zorgvuldige redactie van deze rede.

Bibliografie

Avelino, F., Wittmayer, J. M., Pel, B., Weave, P., Dumitru, A., Haxeltine, A., Kemp, R., Jorgensen, M. S., Bauler, T., Ruijsink, S., & O'Riordan, T. (2019). Transformative social innovation and (dis) empowerment. *Technological Forecasting & Social Change*, 145, 195-206.

Bauman, Z. (2012). *Vloeibare tijden. Leven in een eeuw van onzekerheid*. Klement/Pelckmans.

Besthorn F. H. (2012). Deep Ecology's contributions to social work: A ten-year retrospective. *International Journal of Social Welfare*, 21(3), 248-259. <https://onlinelibrary-wiley-com.inholland.idm.oclc.org/doi/10.1111/j.1468-2397.2011.00850.x>

Biesta, G. (2012). *Goed onderwijs en de cultuur van het meten. Ethiek, politiek en democratie*. Boom Lemma.

Biesta, G. (2018). *De terugkeer van het lesgeven*. Phronese.

Boelhouwer, J. (2016). *Het brede-welvaartsbegrip volgens het SCP*. SCP.

Boersma, H., Bodelier, R., & Boudry, M. (2020). *Meer. Hoe overvloed de wereld juist duurzamer en welvarender maakt*. [e-book]. Nieuw Amsterdam.

Boetto, H. (2017). A Transformative Eco-Social Model: Challenging Modernist Assumptions in Social Work. *British Journal of Social Work*, 47, 48-67. doi: 10.1093/bjsw/bcw149 <https://academic.oup.com/bjsw/article/47/1/48/2452347> by guest on 27 June 2022.

Boone, K., Boutsen, T., De Corte, J., Dhont, F., Hermans, K., Plovie, E., Raeymaeckers, P., Rommel, S., Van Bouchautte, B., & Vanderhulst, N. (2022). *Publiek gaan! Politiserend handelen in het sociaal werk*. Garant.

Coates, J. (2003). *Ecology and Social Work. Toward a New Paradigm*. Fernwood.

Coates, J., & Gray, M. (2012). The Environment and Social Work: An Overview and Introduction. *International Journal of Social Welfare*, 21(3), 230-8. <https://onlinelibrary-wiley-com.inholland.idm.oclc.org/doi/pdf/10.1111/j.1468-2397.2011.00851.x>

De Brabander, R. (2014). *Wie wil er nou niet zelfredzaam zijn? De mythe van zelfredzaamheid*. Garant.

De Brabander, R. (2019). *Van gedachten wisselen. Filosofie en ethiek voor zorg en welzijn* (3e herziene druk). Coutinho.

De Brabander, R. (2021). Politisering en radicale democratie. Over de noodzaak van onenigheid en verdeeldheid. In R. de Brabander, F. Kaulingfreks, & M. Ham (red.), *Sociaal weerwerk Maatschappelijke betrokkenheid in zorg en welzijn* (pp. 57-67). Uitgeverij Van Genneep.

De Brabander, R. (2022). *Wees positief! Voorbij de retoriek van empowerment in het sociale domein*. Amsterdam University Press.

De Brabander, R., Kaulingfreks, F., & Ham, M. (red.) (2021). *Sociaal weerwerk. Maatschappelijke betrokkenheid in zorg en welzijn*. Uitgeverij Van Genneep.

Dehue (2008). *De depressie-epidemie. Over de plicht het lot in eigen hand te nemen*. Augustus.

Dominelli, L. (2012). *Green Social Work. From Environmental Crises to Environmental Justice*. Polity.

Foucault, M. (2018). *Geschiedenis van de seksualiteit I, II, III*. Boom.

Gray, M., & Coates, J. (2012). Environmental ethics for social work: Social work's responsibility to the non-human world. *International Journal of Social Welfare*, 21(3), 239-247.
<https://onlinelibrary-wiley-com.inholland.idm.oclc.org/doi/10.1111/j.1468-2397.2011.00852.x>

Han (2017). *De vermoeide samenleving*. Van Genneep.

Hermans, K., Raeymaeckers, P., Roose, R., & Vandekinderen, C. (2019). *Sociaal werk. Mensenrechten in praktijk*. LannooCampus.

Hickel, J. (2020). *Quantifying national responsibility for climate breakdown: an equality-based attribution approach for carbon dioxide emissions in excess of the planetary boundary*.
[https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(20\)30196-0](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(20)30196-0).

Hickel, J. (2021). *Minder is meer. Hoe degrowth de wereld zal redden*. EPO.

Hogeschool Inholland. (2022). *Samenwerken aan een vitale metropool. Strategisch Plan Hogeschool Inholland 2022-2027*.

Holemans, D. (2020). *Het ecologisch kompas* [e-book]. EPO.

Human Rights Council (2019). *Climate change and poverty*. United Nations. Geraadpleegd op <https://undocs.org/A/HRC/41/39>

Huntjes, P. (2019). *Sociale innovatie voor een duurzame samenleving. Op weg naar een natuurlijk sociaal contract*. Hogeschool Inholland.

Huntjes, P. (2021). *Towards a Natural Social contract. Transformative Socio-Ecological Innovation for a sustainable, Healthy and Just Society*. Springer.

IPCC. (2022). IPCC, 2022: Summary for Policymakers [H.-O. Pörtner, D. C. Roberts, E. S. Poloczanska, K. Mintenbeck, M. Tignor, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem (eds.)]. In *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [H.-O. Pörtner, D. C. Roberts, M. Tignor, E. S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem, B. Rama (eds.)]. Cambridge University Press.

Jackson, T. (2021). *Post Growth. Life after Capitalism* [e-book]. Polity.

Jhagroe, S. (2022, 22 juli). *Kap met duurzaamheid, wees rechtvaardig. 'Duurzaamheid is een groene fopspeen'*. <https://www.oneworld.nl/personen/shivant-jhagroe/>

Kallis, G. (2011). In defence of degrowth. *Ecological Economics*, 70, pp. 873-880. <http://doi:10.1016/j.ecolecon.2010.12.007>

Kallis, G., Kerschner, Ch., & Martinez-Allier, J. (2012). The economics of degrowth. *Ecological Economics*, 84, pp. 172-180. <https://dx.doi.org/10.1016/j.ecolecon.2012.08.017>.

Kampen, Th. (2019). *De mens centraal, geen probleem? Dilemma's voor professionals in zorg en welzijn*. Van Genneep.

Karré, P. M. (2018). Sociale innovatie bestuurskundig bekeken: over coördinatiemechanismen, wicked problems en hybriditeit. In P. M. Karré, H. Dagevos, & G. Walraven (red.), *Sociale innovatie in de praktijk. Zoeken naar nieuwe antwoorden op maatschappelijke vraagstukken* (pp. 27-43). Van Gorcum.

Kenis, A., & Lievens, M. (2017). *De mythe van de groene economie*. EPO.

Klomp, K. (2022). *Betekeniseconomie. De waarde van verweven leven*. Noordhoff.

Kuiper, Ch., Broekhuis, T., & Santpoort, R. (2022). *Groen sociaal werk. De rol van sociaal werk bij klimaatverandering en de energietransitie*. Movisie.

Latour, B. (2016). *Wij zijn nooit modern geweest*. Boom.

Lawson, M., Parvez Butt, A., Harvey, R., Sarosi, D., Coffey, C., Piaget, K., & Thekkudan, J. (2020). *Time to care. Unpaid and underpaid care work and the global inequality crisis*. Oxfam International.

Leroy, P. (2021, 27 december). *Geen klimaatbeleid zonder sociaal beleid*. Geraadpleegd van <https://www.socialevraagstukken.nl/geen-klimaatbeleid-zonder-sociaal-beleid/>

Le Sage, L., Jaspers, R., Schuurman, E., Feringa, D., Petrina, R., Stel, A., & Weling, J. (2022). *Handreiking (verdere implementatie) Landelijk Opleidingsdocument Sociaal Werk*. LOO SW.

Linders (2019). *Op zoek naar houvast. Empowerment als handelingskader in de praktijk van zorg en welzijn*. Hogeschool Inholland.

Loorbach, D. (2019). Antropolitiek: tijdperk van transitie. In M. Schuilenburg & S. van Tuinen, *Leven in het antropoceen. Een handleiding* (pp.157-175). Boom.

Maas, J., Visscher, R., & Westen, K. (red.) (2021). *Green mental health*. Boom.

Matthies, A-L., & Nähri, K. (eds.) (2017). *The Ecosocial Transition of Societies. The contribution of social work and social policy*. Routledge.

Miller S. E., Hayward R. A., & Shaw T. V. (2012). Environmental shifts for social work: A principles approach. *International Journal of Social Welfare*, 21(3), 270-277. <https://onlinelibrary-wiley-com.inholland.idm.oclc.org/doi/10.1111/j.1468-2397.2011.00848.x>

Monbiot, G. (2017). *Uit de puinhopen. Een nieuwe politiek in tijd van crisis*. Lemniscaat.

Movisie. (2020). *De Kennis- en onderzoeksagenda Sociaal Werk*. <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2020-12/De-Kennis-en-Onderzoeksagenda-Sociaal-Werk.pdf>

Movisie. (2021). *De terugkeer van de samenlevingsopbouw. Achtergronden, praktijkervaringen toekomstagenda*. <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2021-07/De-terugkeer-van-de-samenlevingsopbouw-2021.pdf>

Nachtergaele, S., Reynaert, D., Gobeyn, H., De Stercke, N., & Roose, R. (2017). *Sociaal werk en mensenrechten*. ACCO.

Nähri, K., & Matthies, A-L. (2016). The ecosocial approach in social work as a framework for structural social work. *International Social Work*, 61(4), 490-502. <https://doi-org.inholland.idm.oclc.org/10.1177/0020872816644663>

Nesmith, A. A., Schmitz, C. L., Machado-Escudero, Y., & Billiot, S. (2021). *The Intersection of Environmental Justice, Climate Change, Community, and the Ecology of Life*. Springer.

Norton C. (2012). Social Work and the Environment: An Ecosocial Approach. *International Journal of Social Welfare*, 21(3), 299-308. <https://onlinelibrary-wiley-com.inholland.idm.oclc.org/doi/10.1111/j.1468-2397.2011.008453x>

Nussbaum, M. (2006). *Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid*. Ambo.

Oosterling, H. (2020). *Verzet in ecopanische tijden*. Lontano.

Payne, M. (2021). *Modern Social Work Theory* (5th edition). Red globe Press.

Rambaree, K., Powers, M. F. C., & Smith, R. J. (2019). Ecosocial work and social change in community practice. *Journal of Community Practice*, 27, 3-4, 205-212. <https://doi/10.1080/10705422.2019.1660516>

Raworth, K. (2017). *Donuteconomie. In zeven stappen naar een economie voor de 21e eeuw* [e-book]. Nieuw Amsterdam.

Sandel, M. J. (2012). *Niet alles is te koop. De grenzen van de marktwerving*. Ten Have.

Sociaal en Cultureel Planbureau. (2020). *Sociaal domein op koers? SCP*.

Tielebeke, J. (2022). *We waren gewaarschuwd. Over profetisch milieuraapport en wat we er (niet) mee deden*. Das Mag.

Tirions, M., Raeymaeckers, P., Cornille, A., Gibens, S., Boxstaens, J., & Postema, Y. (2019) (red.). *#sociaalwerk*. Acco.

United Nations. (2015). *Transforming our World. The 2030 Agenda door Sustainable Development*.

Verheggen, B. (2020). *Wat iedereen zou moeten weten over klimaatverandering*. Prometheus.

Visscher, M., & Bodelier, R. (red.) (2017). *Ecomodernisme. Het nieuwe denken over groen en groei*. Nieuw Amsterdam.

Walraven, G. (2021). Werken aan een meer rechtvaardige stad [Afscheidsrede lector 1 juli 2021]. In G. Walraven, & Y. Albeda (2021) (red.), *Werken aan een meer rechtvaardige stad. De bijdrage van praktijkgericht onderzoek aan maatschappelijke opgaven* (pp. 165-201). Hogeschool Inholland.

WECD (1987). *Our common future. World Commission on Environment and Development*.
<http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>

Wildemeersch, D. (2018). *Grensverleggers. Over kwesties die ons verdelen*. Garant.

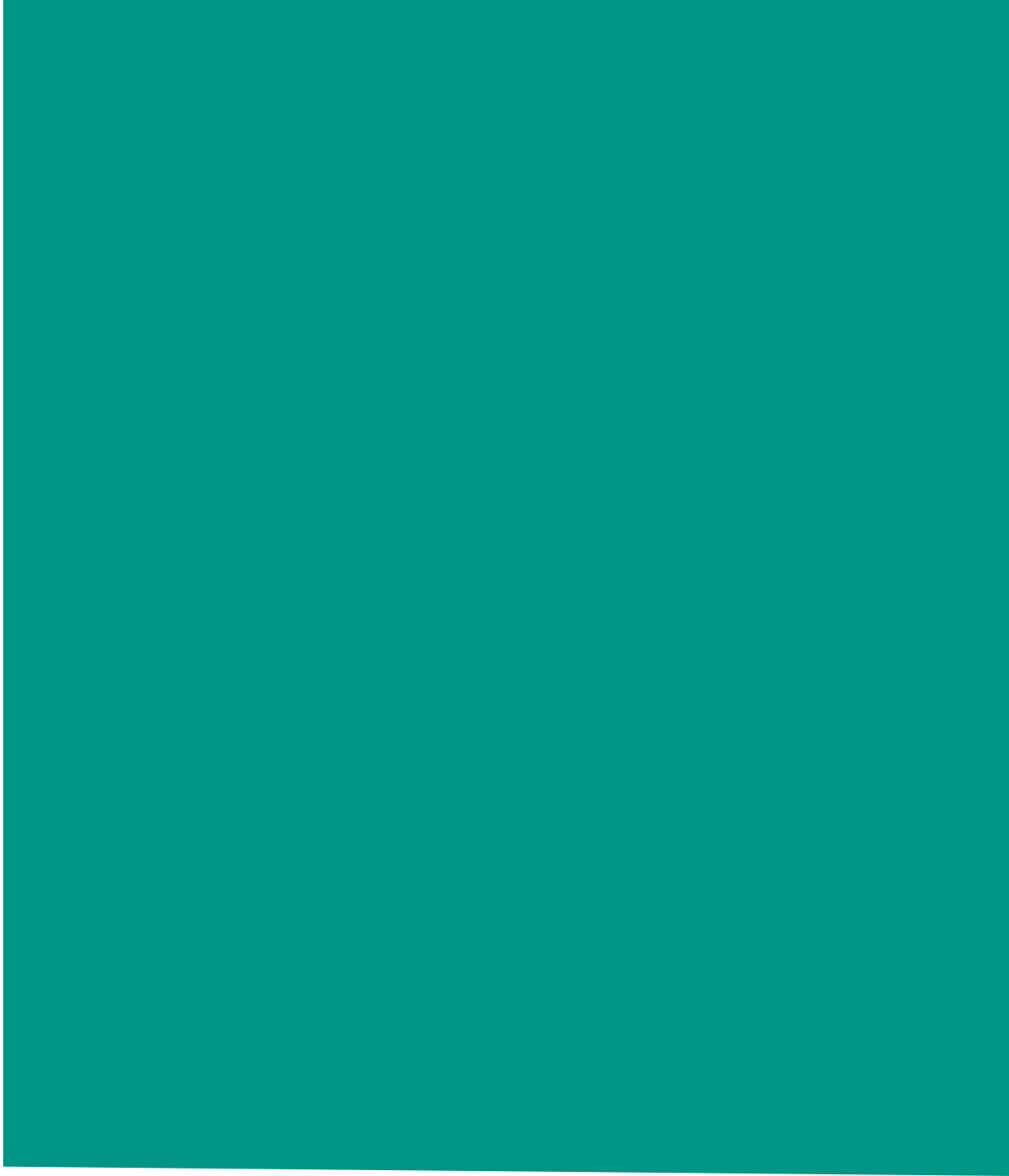
Wilkinson, R., & Pickett, K. (2007). *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone* [e-book]. Penguin.

Wilkinson, R., & Pickett, K. (2019). *The Inner Level. How More Equal Societies Reduce Stress, Restore Sanity and Improve Everyone's Well-being* [e-book]. Penguin.

Wittmayer, J. M., Backhaus, J., Avelino, F., Pel, B., Strasser, T., Kunze, I., & Zuijderwijk, L. (2019). Narratives of change: How social innovation initiatives construct societal transformation. *Futures*, 112. 102433.

WMO. (2021). *State of the Global Climate 2020*. United Nations.

WRR. (2017). *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*. Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid.

Ecosociaal werk

Lectorale rede

Richard de Brabander

Voor digitale informatie:

inholland.nl/ecosociaal-werk